

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav románských studií

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Lusofónia ako minulosť, prítomnosť a budúcnosť

Lusophony Past, Present and Future

Michaela Sivčáková

Praha 2020

Vedúca práce: Mgr. Šárka Grauová, Ph.D

Na tomto mieste by som rada poďakovala Mgr. Šárke Grauovej, Ph.D za vedenie diplomovej práce, trpezlivosť, cenné komentáre a podnety.

Prehlasujem, že som diplomovú prácu vypracovala samostatne, že som riadne citovala všetky použité pramene a literatúru. Takisto prehlasujem, že práca nebola využitá k získaniu titulu v rámci iného vysokoškolského štúdia.

V Prahe, dňa 1. augusta 2020 .....

Michaela Sivčáková

ABSTRAKT

V tejto diplomovej práci sa budeme bližšie zaoberať relatívne novým a mnohovýznamovým konceptom lusofónie. Súčasťou je stručné uvedenie do problematiky koloniálnych dejín a postkoloniálneho vývoja Portugalska so zreteľom na portugalskú národnú identitu a jej spätosť s existenciou koloniálnej ríše a dnes lusofónneho sveta. V práci prezentujeme rôzne pojatia koloniálnej ríše a panorámu premien koloniálnych a antikolonialistických naratívov, prostredníctvom ktorých bola kolonizácia a dekolonizácia v Portugalsku opodstatňovaná. Jedným z cieľov tejto práce je predstaviť a preskúmať tému lusofónie v historických súvislostiach, priblížiť okolnosti vzniku a vývoja tejto myšlienky a v závere predstaviť niektoré konceptualizácie v súčasnom akademickom kontexte. Nakoniec sa zamyslíme nad hlavnými problémami, s ktorými lusofónia v postkoloniálnom kontexte zápasí, konkrétne jej vzťahu ku koloniálnym minulostiam.

Kľúčové slová: lusofónia, postkolonializmus, Spoločenstvo krajín s portugalským jazykom, identita, lusofónna kultúra, portugalský jazyk

ABSTRACT

This thesis will take a closer look at the relatively new and multifaceted concept of Lusophony. It begins with a brief introduction to Portuguese colonial history and postcolonial development with a focus on the connection between Portuguese national identity, the colonial empire and today's Lusophone world. Subsequently, this thesis will present various conceptions of the colonial empire and the panorama of the transformations of colonial and anti-colonialist narratives through which Portuguese colonization and decolonization were justified. Among other things, this thesis aims to explore the topic of Lusophony in historical contexts, to examine the circumstances of this idea's origin and its development in Portugal, and, finally, to present some conceptualizations in the current academic context. Lastly, the main problems that Lusophony struggles with in the postcolonial context will be considered, specifically its relationship with the colonial past(s).

Key-words: Lusophony, Post-Colonialism, Portuguese speaking community, Identity, Lusophone culture, Portuguese language

RESUMO

A presente tese analisa um conceito relativamente novo e multifacetado de lusofonia. A tese começa com uma breve introdução que versa sobre questões da história colonial e desenvolvimento pós-colonial de Portugal, tendo em conta a identidade nacional portuguesa e a sua ligação com a existência do antigo império colonial e do mundo lusófono. Neste trabalho encontram-se apresentadas várias concepções do império colonial, o panorama das transformações das narrativas coloniais e anti-colonialistas, através das quais a colonização e descolonização em Portugal foram justificadas. Um dos objectivos deste trabalho é explorar o tema da lusofonia em contextos históricos, abordar as circunstâncias da origem e desenvolvimento desta ideia e apresentar algumas conceptualizações no contexto académico actual. Por fim, são considerados os principais problemas que a lusofonia enfrenta-no contexto pós-colonial, nomeadamente a sua relação com o passado colonial.

Palavras-chave: Lusofonia, Pós-Colonialismo, Comunidade dos Países de Língua Portuguesa, Identidade, Cultura lusófona, Língua portuguesa

Obsah

Úvod	8
1 Portugalské koloniálne dejiny	12
1.1 <i>Mare Nostrum</i>	12
1.2 Brazília	15
1.3 Kolónie v Afrike	17
2 Koloniálne naratívy	21
2.1 Skúsenosť na periférii a predstavivosť centra	21
2.2 Prípad afrických kolónií 19. storočia	25
2.3 Imperiálna mystika (1930–1945).....	29
2.4 Gilberto Freyre a lusotropikalizmus (1945–1974)	32
3 Postkoloniálny kontext	41
3.1 Ramosova téza o absencii postimperiálneho „smútku“.....	41
3.1.1 Expanzia ako príčina národného úpadku	44
3.1.2 Portugalsko ako prípad neformálnej kolonizovanej krajiny ..	45
3.1.3 Portugalský národ ako obeť kolonializmu	47
3.1.4 Premena portugalskej koloniálnej ríše	47
3.2 Hľadanie nového zdroja národnej identity	49
3.2.1 Kolektívna amnézia	50
3.2.2 Nový politický život.....	52
3.2.3 Návrat Portugalska do Európy	53
3.2.4 Migrácia a rasizmus.....	55
3.2.5 Historický vývoj lusofónnej komunity.....	57
4 Lusofónia	62
4.1 Význam slova.....	64
4.2 Vízie portugalského národného osudu.....	65
4.3 Významové spektrum lusofónie	68
4.4 Šírenie lusofónneho povedomia.....	70
Záver	73
Bibliografia	77

Úvod

Lusofónia je mnohovrstevný pojem, ktorý vstupuje do storočných jazykových, politických a historických súvislostí. Aj napriek jeho prvotnému jazykovému významu je zrejmé, že tento koncept v súčasnosti prekročil myšlienku nadnárodnej dorozumievacej sféry podmienenej používaním portugalského jazyka. Jazykovú významovú rovinu lusofónie v súčasnosti dopĺňa rovnako dôležitá rovina politická, ekonomická a kultúrna. Lusofóniu zároveň sprevádza značná ambivalencia, ktorá nás nabáda k zamysleniu sa nad touto koncepciou. Podstatu tejto skutočnosti výstižne zachycujú dva piliere, na ktorých lusofónna myšlienka stojí. Tým prvým je portugalský jazyk a druhým spoločná minulosť.

Portugalský jazyk pokladaný za zdieľané „kultúrne dedičstvo“ je základným výrazom lusofónov a spojivom lusofónneho sveta. V ňom má však portugalčina dvojznačné postavenie. Na jednej strane v kontexte bývalých afrických kolónií figuruje ako viditeľný odkaz kolonializmu – jazyk kolonizátora a portugalskej dominancie, na strane druhej sa portugalčina v dobe bojov za nezávislosť stala jazykom národnej jednoty, a preto má dnes v nových národných afrických štátoch status jedného z oficiálnych národných jazykov.¹ Brazílsky prípad je odlišný. Portugalčina má v tejto latinskoamerickej krajine za sebou dlhý autonómny vývoj a dnes v rámci lusofónneho sveta patrí k najrozšírenejšiemu variantu portugalčiny.

Druhým pilierom, o ktorý sa existencia lusofónie opiera, je „spoločná minulosť“, ktorá je súhrnom rôznych konfliktných historických pamätí. Táto množina pamätí, ktorá predstavuje puto s koloniálnou minulosťou, je spoločným vedomím tohto veľkého sociálneho celku, ktorý dnes nazývame lusofóniou. Okrem toho je i jeho dôležitým identitotvorným prvkom. Pre skutočnosť, že historická pamäť nie je pevnou konštrukciou, ale je dynamická a otvorená rozdielnym (re)interpretáciám v rôznych časoch a kontextoch, môžeme tvrdiť, že ju dnes a tu nanovo vytvárame. Aktualizácia istých historických tém a ich (re)interpretácia pre vysvetlenie prítomnosti sa vo veľkej miere vzťahuje k súčasnej politickej situácii a potrebám. Tento proces preto nie je náhodný ani nevinný, je to spôsob ako definovať politickú prítomnosť, dať zmysel konkrétnym udalostiam a kontrolovať sporné miesta v histórii. Pokiaľ ide o lusofónny kontext

---

¹ V Angole portugalský jazyk koexistuje s národnými jazykmi chokwe, kikongo, kimbundu a umbundu. V Guiney-Bissau a na Kapverdských ostrovoch dominuje z portugalčiny odvodená kreolčina, pričom štandardná portugalčina sa v používaní nachádza až na druhom mieste a častokrát je jazykom intelektuálnych a politických elít. V Mozambiku sa popri portugalčine ako oficiálnom jazyku hovorí mnoho ďalšími lokálnymi jazykmi z jazykovej rodiny bantu. Vo Východnom Timore je portugalčina popri austronézskeму jazyku tetum oficiálnym jazykom.

je zrejmé, že v ňom kolujú rôzne historické pamäte, jednak Portugalska a zároveň každej jednej z krajín, ktoré boli v minulosti súčasťou portugalskej koloniálnej ríše. Tieto sú navzájom rušivé a odzrkadľujú rôzne uhly pohľadov, ktorými sa každá z týchto krajín na koloniálnu minulosť pozerá a nanovo vytvára.

Aj samotný termín „lusofónia“ vyvoláva vášne a mnohí ho považujú za neadekvátny výraz pre priestor tak jazykovo, etnicky a kultúrne heterogénny. Týmto prešľapom sa myslí prefix „lusó“, ktorý odkazuje na centrálnosť Portugalska v rámci lusofónneho priestoru a môže predovšetkým medzi krajinami z bývalej portugalskej koloniálnej ríše vyvolávať neokoloniálne asociácie. Takisto ako aj fakt, že kartografické znázornenie lusofónneho sveta reprodukuje koloniálnu geografiu. Sme teda svedkami nového postkoloniálneho vývoja staronovej imaginárnej geografie, ktorá bývalý (nielen) koloniálny priestor združuje na základe spoločnej minulosti, jazyka a súčasnej spolupráce. Z týchto a mnoho ďalších dôvodov dnes možno lusofóniu považovať za komplexný fenomén – „mimoriadne zložitú konštrukciu“, ktorá je vysoko „fragmentovaným geograficko-lingvistickým priestorom plného rozporov“, ktorých pôvod tkvie najmä v konfliktných pamätiach na spoločnú minulosť. Táto konštrukcia sa preto nachádza „v permanentnom rozpore“ (Martins et al. 2006: 9).

Preto si kladieme otázku – čo charakterizuje túto vágnu predstavu „spoločnej histórie“, a údajného „pocitu náklonnosti“ krajín v rámci lusofónneho sveta, ak to nie sú rôzne historické pamäte na nevyrovnané formy a prejavy mocenských vzťahov, rovnako ako fyzické a symbolické násilie, ktoré bolo kolonializmu vlastné. Potreba prevrátenia tohto vzťahu a chápania rôznorodých histórií v zmysle ich vlastnej úplnosti, je pri uvažovaní o lusofónii nevyhnutná. Rovnako ako je potrebná dekonštrukcia portugalskocentrických predstáv, s čím je spojené uznanie neudržateľnosti „veľkých rozprávání“. Celou diplomovou prácou bude preto rezonovať ústredný argument postkoloniálnej teórie, že následky kolonializmu v súčasnosti v podobe koloniálnej rétoriky stále pretrvávajú, a preto je dekolonizácia proces, ktorý sa ešte neskončil.

Cieľom tejto diplomovej práce bolo zmapovať portugalskú koloniálnu históriu v zmysle jednej z historických pamätí spoločnej minulosti lusofónneho sveta. Jednou z najústrednejších tém, ktoré v tejto diplomovej práci tematizujeme, je otázka koloniálnej ríše a jej spätosť s portugalskou národnou identitou. Na tú nahliadame cez prizmu meniacej sa centrálnej a periférnej pozície Portugalska v európskom a koloniálnom priestore.

Vo veľkej miere sme vychádzali z myslenia jedného z najvýznamnejších súčasných portugalských mysliteľov Eduarda Lourença a ďalšieho nemenej významného portugalského teoretika Boaventury de Sousa Santosa. Východiskom úvah o portugalskej národnej identite sa nám stala zbierka *Chaos a Nádhera* (O esplendor do Caos), v ktorej Lourenço v melancholickom duchu, no napriek tomu s nadhľadom a odstupom uvažuje o tom, ako Portugalci prežívajú svoj vzťah k sebe a ku svetu. Tento vzťah sa uskutočňuje z príznačnej pozície, ktorú Portugalsko v celosvetovom politickom a ekonomickom systéme zaujíma. Tú Santos nazýva „semiperiféria“.

Prácu sme rozdelili do štyroch kapitol. V úvodnej kapitole v koncentrovanej podobe predstavujeme obdobie zámorských objavov a po nich nasledujúci vznik a vývoj troch portugalských koloniálnych formácií – portugalskej Indie, Brazílie a portugalskej Afriky s dôrazom na ich osobitý historický a sociokultúrny kontext. Obdobie zámorských objavov pojmame nielen ako vrcholnú éru portugalských dejín, ktorá Portugalsku vyniesla významné miesto medzi európskymi národmi a mýtickú identitu, ale takisto toto obdobie chápeme ako počiatok vzťahov medzi Portugalskom a dnešným lusofónnym priestorom. Národy, ktoré dnes tento priestor tvoria boli niekoľko storočí vzájomne prepojené skúsenosťou portugalského kolonializmu, ktorá je predmetom nasledujúcej kapitoly.

V druhej kapitole je najprv formou prehľadu predstavený vývoj koloniálnej ideológie od 19. storočia, najmä otázok zviazanosti Portugalska s existenciou impéria na pozadí európskych súvislostí. Jadro tejto kapitoly spočíva v predstavení koloniálnych diskurzov z 19. a 20. storočia, ktoré sa vzťahovali k *Tretiemu impériu* v Afrike. Z historického hľadiska boli tieto naratívy spracované v priebehu troch rôznych politických systémov, konštitučnej monarchie (1822–1910), prvej republiky (1910–1926) a na záver vojenských režimov a Nového štátu (1926–1974). Jednotiacim prvkom tohto dlhého a politicky nesúrodého obdobia bola imperiálna dimenzia Portugalska, ktorá bola neodmysliteľná pri formulovaní doktrín o národnej identite, vrátane ustanovenia špecifickej historiografie zameranej na pôvod a podstatu portugalského národa, ktorých hlavnou črtou bolo práve imperiálne dedičstvo. Tejto kapitole dominujú dva ústredné koncepty koloniálnej ideológie Nového štátu – *imperiálna mystika* (Duffy 1963; Alexandre 1995; Castelo 2011; Polanah 2008), koncept z tridsiatych a štyridsiatych rokov 20. storočia, ktorého podstatou bola myšlienka, že impérium v Afrike je súčasťou portugalského sebauvedenia. Ďalej predstavujeme koncept *lusotropikalizmu* (Freyre 1930, 1940; Castelo 2011) od Gilberta Freyra, teóriu, ktorú Nový štát prijal v kontexte celosvetovej dekolonizácie v päťdesiatych rokoch 20. storočia ako oficiálnu ideológiu.

Významnou časťou tejto diplomovej práce je tretia kapitola, ktorá pojednáva o postkoloniálnej situácii v Portugalsku po roku 1974. V jej prvej časti predstavujeme Ramosovu tézu o absencii postimperiálneho smútku v Portugalsku. Odpoveď na otázku, ako je možné, že Portugalsko po rozpade koloniálnej ríše nezasiahla kríza identity, historik hľadá a objasňuje na základe analýzy dekolonizačného procesu, ktorý sa opieral o nový výklad koloniálnej minulosti. Jadrom tejto podkapitoly je vysvetlenie, akým spôsobom sa v súvislosti so zmenou režimu v roku 1974 a následnej dekolonizácie v rokoch 1974–1975 menila historická interpretácia a argumentácia týkajúca sa portugalskej koloniálnej ríše. V druhej časti tejto kapitoly s názvom „Hľadanie nového zdroja národnej identity“ chronologicky skúmame politický vývoj Portugalska po roku 1974, ktorý definujeme z hľadiska dvoch tendencií – európskej a neskôr lusofónnej. V prvej podkapitole s názvom „Kolektíva amnézia“ opisujeme ako boli posledné roky portugalskej koloniálnej ríše, konkrétne skúsenosti z koloniálnych vojen a návrat repatriovaných Portugalcov späť do Portugalska, z kolektívnej pamäte vytesnené. Následkom tohto „zabúdania“ nedošlo k celonárodnej diskusii na tému portugalskej koloniálnej skúsenosti, rovnako ako k žiadnemu kritickému prehodnoteniu národného obrazu. Ďalej v stručnosti opisujeme zapájanie Portugalska do európskych štruktúr, ktorého zavŕšením bol vstup Portugalska do Európskeho spoločenstva v roku 1986. Podkapitoly „Migrácia a rasizmus“ a „Historický vývoj lusofónnej komunity“ majú priamu spojitosť s postkoloniálnym vývojom vzťahov Portugalska a krajín z bývalého koloniálneho priestoru. Túto časť zakončujeme historickým vývojom lusofónnej komunity a založením Spoločenstva zemí s portugalským jazykom v roku 1996.

Na pozadí porevolučného portugalského vývoja z hľadiska európskeho a lusofónneho sa dostávame k finálnej časti tejto diplomovej práce, v ktorej pokrývame koncept lusofónie a poukazujeme na jeho významové roviny a princípy. Na základe portugalskej národnej trajektórie je ukázané, aké miesto zohrávala koloniálna ríša v portugalskej národnej identite, a akú rolu môže v invencii portugalskej postkoloniálnej identity zohrávať lusofónia.

Portugalské koloniálne dejiny

Oliviera e Costa et al. (2004) v *Dejinách portugalskej expanzie a impéria* (História da expansão e do império português) vymedzujú budovanie portugalského impéria v zámorí do troch cyklov – indický, brazílsky a africký. Každé z týchto teritórií okrem toho, že sa vyvíjali v inom časovom období a geografickom pásme, podliehali vlastnej logike a taktiež sa odlišným spôsobom vzťahovali k metropole a naopak. Do koloniálnych súvislostí pritom vstupovali rovnako problematické portugalsko-európske vzťahy, ktoré vo veľkej miere podmieňovali práve tie koloniálne. Cieľom úvodnej kapitoly je rámcovo predstaviť obdobie zámorských objavov a po ňom nasledujúci vznik, vývoj a rozpad portugalského koloniálneho impéria (1415–1974/1999) v jeho troch fázach so zreteľom na poslednú etapu portugalskej kolonizácie – impérium v Afrike.

1.1 *Mare Nostrum*²

Obdobím zámorských objavov v 15. až 16. storočí za vlády dynastie z Avisu začala éra, kedy Portugalsko po prvýkrát prekročilo hranice Pyrenejského polostrova a začalo nadväzovať väzby s novými rôznorodými realitami – s ostrovmi v Atlantickom oceáne, Afrikou, Áziou a Amerikou. Tieto putá sú v menšej alebo väčšej miere viditeľné dodnes a tvoria akési prvotné základy portugalsky hovoriaceho sveta, dnes známeho tiež ako *lusofónny*.

Portugalská expanzia v 15. storočí mala aspekt náboženský, objavný a obchodný a primárne sa orientovala do troch geografických oblastí. Prvým cieľom sa stali územia na severe Afriky, kam Portugalsko presunulo ohnisko doznievajúcej reconquisty z Pyrenejského polostrova. Ideológia šírenia kresťanstva a boj proti moslimom sa stali určujúcim znakom prvých výbojov mimo Európy. Druhým priestorom portugalského záujmu sa stali ostrovy v Atlantickom oceáne a v poslednej fáze portugalské expanzívne tendencie smerovali smerom na juh, pozdĺž afrického pobrežia, s cieľom dosiahnuť priamu námornú cestu do Indie.

Za začiatok portugalskej expanzie sa považuje dobytie prístavného mesta Ceuta na území Maroka v roku 1415. Po obsadení Ceuty portugalské kráľovstvo pokračovalo

---

² Latinský termín Mare Nostrum (slovensky Naše more) odkazuje na Stredozemné more v období dominancie rímskej ríše. Použitím tohto názvoslovie sme mali v úmysle postihnúť portugalskú hegemoniu v celosvetových moriach v 16. storočí.

v dobývaní ďalších maurských území na severe Afriky a v nasledujúcich desaťročiach obsadilo Tanger (1437/1471), al-Qsar as-Seghir (1458) či Arzilu a Larache (1471) (Binková, 2004: 33). Popri Afrike sa Portugalci angažovali aj v Atlantickom oceáne v blízkosti Pyrenejského polostrova. Na prelome rokov 1418–1419 sa priplavili k ostrovom Porto Santo a k Madeire. Od roku 1427 do roku 1451 boli postupne objavené a kolonizované všetky ostrovy Azorského súostrovia (Binková 2004: 35).

V tom istom čase, ako prebiehali prieskumné plavby v Atlantickom oceáne, Portugalci organizovali objavné plavby smerom na juh pozdĺž afrického pobrežia. Tam budovali oporné body v podobe vojenských pevností a obchodných základní známych ako faktórie. Plavby na juh však brzdili mýty o neprekonateľnom či končiacom mori, ktorými boli vody pozdĺž afrického pobrežia opradené. Tieto mylné predstavy postupne vyvracalo systematické publikovanie námorných máp, ktoré ukazovali skutočnú podobu Afriky a zvyšku sveta. Príkladom tejto dobovo podmienenej mentálnej bariéry bol obávaný mys Búdždúr, ktorý v roku 1434 na ceste do Senegalu úspešne oboplával portugalský moreplavec Gil Eanes. Do obdobia štyridsiatych rokov 15. storočia sa tiež datuje počiatok portugalského obchodu s otrokmi, ktorý sa uskutočňoval na trase medzi juhoportugalským mestom Lagos a vyššie zmienenými portugalskými obchodnými faktóriami na africkom pobreží. Do obchodu s otrokmi sa v dobe kolonizácie Ameriky, ktorá si vyžadovala lacnú pracovnú silu, okrem Portugalska zapojili aj rôzne regióny západnej, strednej a východnej Afriky, koloniálna a neskôr i nezávislá Brazília.

V nasledujúcich dekádach pokračovali výpravy do Senegalu, Kapverdským ostrovom, Gambie a Sierry Leone a pravdepodobne až do oblasti Guinejského zálivu. Do konca prvej polovice 15. storočia tak Portugalci dosiahli oblasti subsaharskej Afriky (Binková 2004: 36–37). Jednou z historických osobností, ktorá býva s touto počiatkovou etapou portugalskej expanzie najviac oslavovaná, je princ Henrich Moreplavec.

V druhej polovici 15. storočia sa objavné a obchodné ciele Portugalcov s postupným poznávaním skutočnej zemepisnej podoby Afriky rozšírili o nový cieľ – objavenie priamej námornej cesty do Indie. V tomto období už Portugalci dosiahli oblasť Guinejského zálivu a ostrovy Svätý Tomáš a Princov ostrov. V osemdesiatych rokoch sa pod záštitou Dioga Cãa viedli ďalšie prieskumy v oblasti rieky Zaire, pobrežia Angoly a častí Namíbie.

Prelomovým sa stal rok 1488, kedy výprava na čele s Bartolomeom Diasom dosiahla juh Afriky – mys Dobrej nádeje. Práve táto plavba otvorila Portugalcom cestu

k juhovýchodnému pobrežiu Afriky a priblížila Portugalsko k jeho najdôležitejšiemu obchodnému cieľu. Námornú cestu medzi Európou a Orientom (po portugalsky Carreira da Índia či Rota do Cabo) dosiahol Vasco da Gama v roku 1498, kedy zakotvil pri brehoch Kalikatu, obchodného mesta v juhozápadnej Indii (Klíma 2007: 126–132). Gamaova výprava položila základy budúcej dominancie Portugalska ako námorskej a obchodnej veľmoci v Indickom oceáne a umožnila styk medzi Západom a Orientom.

Portugalci vo svojom expanzívnom úsilí nesmerovali len výhradne na juh, ale skúšali sa plaviť aj na západ, pretože domnienky o existencii kontinentu vo vodách Atlantického oceána v Európe naberali na dôležitosti. V roku 1500 ich potvrdil Pedro Álvares Cabral, ktorý sa pri objaviteľskej ceste do Indie priplavil k brazílskym brehom. Kvôli obchodným záujmom Portugalska v Indickom oceáne však zostal západný breh Atlantického oceána mimo záujem portugalského dvora až do druhej polovice 16. storočia.

Prvá dekáda 16. storočia sa vyznačuje budovaním portugalského impéria v Ázii, takzvanej portugalskej Indie (1498–1961). Česká historička Simona Binková zdôrazňuje, že skôr než o budovaní impéria v tradičnom slova zmysle, tak ako to napríklad neskôr prebiehalo v Brazílii, sa v Oriente prevažne jednalo o nadväzovanie spojeneckých vzťahov už s existujúcimi obchodnými mestami rozptýlenými na indickom a východoafrickom pobreží. Od roku 1505 začali Portugalci stavať pevnosti a obchodné faktórie, hlavné boli Sofala, Kilwa, Mombasa a Malindi a ďalej Daman a Diu na indickom pobreží. Hlavným sídlom portugalských území v Ázii sa stala Goa, ktorú v roku 1510 obsadil Afonso de Albuquerque, druhý indický miestokráľ, tiež považovaný za budovateľa indického impéria (2004: 43). Podľa Jana Klímy to potom bolo práve na území Goy, kde Portugalci po prvýkrát uplatnili koloniálnu politiku zväzkov medzi dobyvateľmi a miestnymi ženami. Ďalej tam zakladali prvé školy, ktoré šírili portugalský jazyk, latinské písmo a predovšetkým kresťanstvo (2007: 138–141).

Horúčkovitá angažovanosť v obchode s koreninami tiahla Portugalcov čím ďalej tým viac na východ od indických brehov. V roku 1511 portugalské lode dobyli mesto Malakka, jedno z centier ázijského obchodu na západe Malajského polostrova, odkiaľ sa im otvorila cesta k súostroviam juhovýchodnej Ázie, predovšetkým k „ostrovom korenia“ (Cejlón a Molucké ostrovy) (Klíma 2007: 138–139). V nasledujúcich desaťročiach sa portugalskí obchodníci postupne doplavili k Indonézii, Thajsku, Číne a Japonsku. V roku 1556 dosiahli vzdialený Timor na východe indonézskeho súostrovia a o rok neskôr obsadili polostrov Macao na čínskom pobreží. (2007: 154). Macao, Manila na Filipínach a japonský prístav Nagasaki

tak tvorili geografickú hranicu portugalskej expanzie v Indickom oceáne. V roku 1578 portugalské kráľovstvo hlboko zasiahla smrť kráľa Šebestiána, ktorý zahynul v bitke pri Al-Qsar al-Kabíru na severe Afriky. Po jeho smrti prepukla v Portugalsku dynastická kríza o nástupníctvo, ktorá ukončila vládnutie dynastie z Avisu. Portugalsko sa stalo súčasťou španielsko-portugalskej personálnej únie (1580–1640) a na celých šesťdesiat rokov stratilo svoju zvrchovanosť.

Únia so Španielskom v kontexte tridsaťročnej vojny (1618–1648)³ mala pre Portugalské kráľovstvo rozsiahle politické, hospodárske, spoločenské a kultúrne dopady. Po obnovení národnej samostatnosti za vlády novej dynastie z Bragançy zasiahol portugalské kráľovstvo úpadok a „zmeny vo svetovom mocenskom pomere síl im nedávali mnoho nádeje na opakovanie slávnej éry objavov“ (Klíma 2007: 202). Krajina nebola schopná obhájiť svoje pozície v Indickom oceáne a hrozilo, že stratí podstatnú časť zámorských území v prospech silnejších európskych mocností – Anglicka, Holandska a Francúzska. Oliveira e Costa avšak poznamenáva, že v posledných dekádach 16. storočia a na začiatku 17. storočia sa takisto začína meniť charakter portugalského impéria zo zámorského na teritoriálny. Autor taktiež upozorňuje na to, že táto premena je častokrát mylne považovaná za jeho úpadok. Z globálneho hľadiska síce Portugalsko stratilo väčšinu dŕžav v Indickom oceáne, ale novovznikajúce impérium na druhom brehu Atlantiku mu ako nezávislému kráľovstvu na druhej strane v priebehu nasledujúceho storočia zaručilo kontinuitu. Portugalská India bola príliš vzdialená a z európskej pozície periférneho Portugalska prakticky neudržateľná (2004: 102–103).

1.2 Brazília

V 17. storočí sa centrom portugalskej imperiálnej orientácie stala Brazília, pôvodne nazývaná Zem pravého kríža (A Terra da Santa Cruz). Vývoj americkej kolónie sa od prvého portugalského impéria v mnohom líšil. Kolonizácia Brazílie sa datuje od prvej polovice 16. storočia. Hlavnou charakteristikou tohto obdobia bol proces „odhaľovania“ novej zeme a snaha

---

³ Výsledkom tridsaťročnej vojny, ozbrojeného náboženského a mocenského konfliktu medzi katolíckym a protestantským táborom v Európe, bola premena európskej politickej a náboženskej scény z kresťanskej Európy na Európu národných štátov. Predstava Habsburgovcov o katolíckej Európe skončila neúspechom, čo malo za následok úpadok starých európskych centier, v portugalskom prípade sa jednalo o stratu hegemonie na moriach v prospech mocnejších európskych štátov Británie a Holandska a o počiatok nerovnomerného spoločensko-hospodárskeho vývoja vo vzťahu ku centrálnej Európe.

o jej „uchytenie“ a „osvojenie“. S príchodom Portugalcov došlo k stretu s pôvodným obyvateľstvom, ktoré nebolo schopné organizovanej obrany územia a preto portugalskí osadníci pomerne rýchlo nadobudli kontrolu nad domorodými kmeňmi, čo viedlo k ich postupnej detribalizácii a devastácii. Z dôvodu obrovskej veľkosti brazílskeho územia, strachu z neznáma a nedostatku osadníkov Portugalci v začiatkoch kolonizácie osídľovali prevažne dobre prístupné oblasti v okolí pobrežia. V prvých storočiach brazílskej kolonizácie neexistoval administratívny aparát, ktorý by určoval a obmedzoval rozsah výsad osadníkov. Z územného hľadiska bolo toto územie spočiatku rozdelené do administratívnych jednotiek – tzv. dedičných kapitanátov, neskôr bol tento systém nahradený centralizovanou správou formou kráľovského kapitanátu, ktorý sídlil v Bahii v severovýchodnej oblasti zeme. V roku 1549 prišli do Salvadoru prví jezuiti, pred nimi ešte františkáni ako sprostredkovatelia kresťanskej dogmy. Christianizácia domorodého obyvateľstva bola jedným zo spôsobov nastolenia koloniálnej moci a prebiehala na základe spätosti jazykového a náboženského kódu. Indiáni nezvládali náročnú fyzickú prácu na cukrových plantážach, a preto ich na plantážach nahradili otroci z Afriky. Z hospodárskeho hľadiska bola tak Brazília súčasťou tzv. trojuholníkového obchodu, ktorý spočíval vo výmene tovaru a pracovnej sily medzi Európou, Afrikou a Amerikou. V 16. a 17. storočí spočívalo ťažisko života v kolónii v severovýchodnej oblasti. Kolónii dominovala patriarchálna spoločnosť, ktorej základnou jednotkou bola rodina a plantážnický systém založený na otrokárskej práci. Objavenie zlata na samom konci 17. storočia viedlo k hospodárskemu rozvoju juhovýchodnej oblasti Brazílie, rozsiahlemu presunu osadníkov do brazílskeho vnútrozemia, rovnako ako aj k narastajúcej ekonomickej závislosti Portugalska na brazílskom bohatstve.

Nové smerovanie americkej kolónie nastalo po roku 1807 s presunom portugalského kráľovského dvora do Rio de Janeira, ktorý tam hľadal útočisko pred francúzskou inváziou. Z politického hľadiska bola dovtedy Brazília vzhľadom k Portugalsku až do počiatku 19. storočia „kolóniou v najužšom a naviac zväzujúcom slova zmysle“⁴ (Stegagno-Picchio 2007: 18). Následkom presídlenia kráľovského dvora do zámoria nastala výrazná modernizácia zeme z pohľadu nielen hospodárskeho, ale predovšetkým kultúrneho. Až v tomto období je v Brazílii povolená prvá tlačiareň a vznik prvej univerzity, čo je podstatne neskôr v porovnaní s inými juhoamerickými kolóniami. S prvými kultúrnymi možnosťami sa objavuje aj prvá nezávislá intelektuálna elita. Napredovanie tejto americkej kolónie viedlo najprv k vyhláseniu

---

⁴ Vzťah medzi latinskoamerickými kolóniami a Európou je častokrát interpretovaný ako „pupočný“. Tzn., že kolónie akoby boli umelo vyživované pupočnou šnúrou, ktorá ich spojovala s európskymi mocnosťami.

portugalsko-brazílskeho kráľovstva v roku 1815 a nakoniec k získaniu samostatnosti v roku 1822, ktorú Portugalsko uznalo až o tri roky neskôr. Fakt, že Brazília sa stala nezávislou krajinou bez boja, teda jej osamostatnenie od Portugalska nemožno považovať za dielo odboja a miestneho uvedomenia, sa výrazne odrazila v brazílskej kultúre. Po roku 1822 sa Brazília snažila voči Portugalsku vymedziť vo všetkých smeroch. Tento antiportugalský postoj však nebol úplne možný, pretože tristo ročná existencia s portugalským prvkom sa z histórie krajiny nedala len tak vymazať. Brazília sa nakoniec objavila v synkretizme – Brazília je ako „amalgám“ rôznych jazykových, kultúrnych a náboženských prvkov, a preto nemôže byť ničím iným než súhrnom týchto odlišností, ktoré ju utvárajú. Podľa Luciany Stegagno-Picchio, štúdium žiadneho z aspektov brazílskej histórie „nemôže prehliadať, že zo skríženia indiána, černocha a Portugalca, ku ktorým behom storočí pribúdajú v podobe rasových adstrátov ďalšie a ďalšie európske i orientálne prvky, vzišli noví ľudia“ (2007: 18).

Obdobie 19. storočia predstavuje jednu z kľúčových etáp portugalských koloniálnych dejín, ktorá je poznamenaná stratou Brazílie na strane jednej a obratom k územiám v Afrike a Ázii na strane druhej. Väzby medzi Portugalskom a týmito dŕžavami sa však ukazovali byť veľmi slabé a ich využívanie sporadické. Územia v Afrike boli kvôli obchodu s otrokmi intenzívnejšie prepojené s Brazíliou než s európskym Portugalskom, a aj keď ich Portugalci formálne ovládali, ich vplyv bol v týchto oblastiach nepatrný. Obchodné prístavné mestá v Indickom oceáne boli naopak od Portugalska príliš vzdialené. Klíma tvrdí, že „sila a slabosť zeme sa priamo odrážala v osudoch zámorských projektov. Preto agóniu monarchie sprevádzalo dlhé hľadanie konceptu, ako udržať a konečne využiť rozsiahle končiny v Afrike a zbytky impéria v Ázii“ (2007: 291).

1.3 Kolónie v Afrike

Africký cyklus otvára Berlínska konferencia (1884–1885), na ktorej európske veľmoci jednali o rozdelení sfér vplyvu na africkom kontinente a stanovili hranice budúcich kolónií (Klíma 2007: 296). Portugalsko sa snažilo uplatniť historické nároky na oblasti svojho tradičného vplyvu – Kapverdských ostrovoch, Sv. Tomášovi a Princovom ostrove, v Portugalskej Guinei (dnešná Guinea-Bissau) a v oblasti juhozápadnej a juhovýchodnej Afriky, Angole a Mozambiku – a potvrdiť tak, že „portugalská koloniálna tradícia bola vitálnou

a úspešnou silou vo vývoji Afriky“⁵ (Duffy 1963: 150). Portugalská koruna zároveň ašpirovala na obsadenie vnútrozemia medzi angolským a mozambickým územím (dnešná Zambia a Zimbabwe) so zámerom tieto dve portugalské štáty prepojiť. Tento plán bol prezentovaný pod názvom „ružová mapa“ (Mapa Cor-de-Rosa). Portugalsko sa však ohľadne zabratia tohto územia dostalo do otvoreného konfliktu s Britániou, ktorá si na tieto končiny taktiež robila nárok. Následkom britsko-portugalského prieniku záujmov bolo britské napomenutie – v roku 1890 Británia adresovala Portugalsku ultimátum. Tento krok donútil Portugalsko kapitulovať a postavil ho tvárou v tvár vlastnej politickej a hospodárskej slabosti a skutočnosti, že v Afrike nemá ríšu, o ktorej si myslelo, že mu prislúcha. Ak by Portugalsko od plánu „ružovej mapy“ neodstúpilo, hrozilo mu prerušenie diplomatických vzťahov s Britániou, obsadenie Madeiry, Kapverdských ostrov a Lourença Marquesa (dnešné Maputo). O rok neskôr vyšla dodatočná portugalsko-britská zmluva, ktorá ešte navyše zredukovala hranice medzi Mozambikom a Rhodesiou (neskôr Zimbabwe).

Po Ultimáte bolo Portugalsko tak povediac z okruhu imperiálnych mocností v dobe známej ako „závod o Afriku“ vykázané a jeho predstava o trvalom odkaze slávnej minulosti bola definitívne rozbitá (Klíma 2007: 298–300). Aby si Portugalsko dokázalo udržať vplyv na územiach, ktoré formálne zostali pod jeho vplyvom, portugalská administratíva afrických ostrovov a pevninských území sa musela zmeniť v efektívnu správu a premyslenú exploataciu.

Posledné dekády 19. storočia charakterizuje vojenské ťaženie namierené proti vzbúreným domorodým kmeňom v rozsiahlom vnútrozemí Angoly a Mozambiku. S týmto obdobím, ktoré nasledovalo po traume z Ultimáta, je spájaná tzv. generácia 1895. Túto generáciu reprezentovali vojenský velitelia, neskôr národní hrdinovia a nová koloniálna elita, ktorí sa podieľali na konečnom dobytí území a upevnení portugalského vplyvu v Afrike. Úspech koloniálnych generálov, práca misií a výskumy v africkom vnútrozemí síce postupne prispievali k imperiálnemu smerovaniu krajiny, no kontrola území v zámorí zostávala pre nesebestačné Portugalsko neúnosná. Pochybnosti, ktoré koloniálny projekt v Afrike sprevádzali, boli úzko späté s vnútropolitickými problémami Portugalska – úpadkom monarchistického režimu, posilňovaním republikánskych tendencií, finančnou krízou, vysokou nezamestnanosťou, negramotnosťou obyvateľstva a napokon aj emigráciou tisícov Portugalcov do Brazílie. Slabý politický a hospodársky základ portugalskej spoločnosti len potvrdzoval obecnú mienku kultúrnej elity, že krajina za pokrokovými európskymi krajinami

---

⁵ „[...] the Portuguese colonial tradition was a vital and successful force in the development of Africa.“

tragicky zaostáva. Klíma tvrdí, že „ubrániť impérium znamenalo v prvom rade povzniesť európske Portugalsko“ (2006: 292).

Správa a kontrola zámorských území sa kompletne skonsolidovala až v tridsiatych rokoch 20. storočia s nástupom nacionalistického pravicového vojenského režimu na čele s Antóniom de Oliveirom Salazarom. Lourenço sa domnieva, že salazarovský režim bol „permanentný kompromis medzi európskym fašistickým modelom tridsiatych a štyridsiatych rokov a portugalským imperiálnym modelom zo 16. storočia“ (2002: 34). Pilierom imperiálnej politiky Nového štátu (Estado Novo) bolo vypracovanie novej legislatívy, ktorá transfigurovala politickú zviazanosť metropoly a koloniálneho priestoru. V roku 1930 bol vydaný „Koloniálny zákon“ (Ato Colonial), ktorého obsah o tri roky neskôr doplnila „Ústavná charta portugalskej koloniálnej ríše“ (Carta Orgânica do Império Colonial Português). Oba dokumenty svojím znením potvrdzovali „historické poslanie“ Portugalska a solidaritu všetkých súčastí impéria s metropolou. V ekonomických záležitostiach na úrovni spoločných záujmov rozhodujúcu rolu zohrávala metropola a rozpočty kolónií záviseli od schválenia ministrov kolónií. Došlo k znárodneniu koloniálnych ekonomík a z kolónií sa stali trhy a dodávateľské zdroje vyhradené výlučne pre priemysel materskej zeme. Nová koloniálna politika tak v prospech údajnej imperiálnej hospodárskej integrácie zahubila autonómny rozvoj kolónií v prospech záujmov metropoly.

Pre Salazara bolo udržanie kolónií prvoradou záležitosťou, pretože existencia impéria v Afrike bola podstatnou súčasťou národného mýtu spojeného s civilizačným a evanjelizačným poslaním portugalského národa a jeho slávnou objaviteľskou minulosťou. S prijatím novej imperiálnej legislatívy sa v Portugalsku začala formovať nová imperiálna mentalita, ktorej sa detailnejšie budeme venovať v nasledujúcej kapitole.

Druhá svetová vojna zásadne oslabila svetové európske koloniálne mocnosti a podnietila vznik nového svetového politického systému. S narastajúcimi dekolonizačnými tendenciami bolo zjavné, že pokiaľ si má Portugalsko svoju prítomnosť v kolóniách obhájiť, portugalské kolónie sa musia premeniť. Zmeny sa udiali prevažne na rovine formálnej. Portugalsko v rokoch 1951 a 1953 prijalo dodatky v ústave, ktoré zámorské územia označovali nie ako „kolónie“, ale ako „provincie“ unitárneho multikontinentálneho štátu zloženého z európskej základne a afrických a ázijských provincií (Klíma 2007: 406). Navonok tak koloniálna ríša prestala existovať. Portugalsko taktiež zaviedlo asimilačnú politiku, ktorá mala byť akousi obrodou afrického obyvateľstva. Po jej neúspechu bol v roku 1961 prijatý zákon,

ktorý zrušil právne rozdiely medzi obyvateľmi portugalskej Afriky a učinil zo všetkých obyvateľov afrických kolónií rovnoprávných portugalských občanov. Po „roku Afriky“ (1960), kedy osemnásť afrických kolónií získalo nezávislosť, sa svet na zmeravenú portugalskú koloniálnu ríšu pozeral ako na „globálnu anomáliu“ (Klíma 2007: 419). Prvá porážka režimu nastala v roku 1961, kedy sa posledné tri portugalské enklávy na východe indického pobrežia Daman, Diu a Goa stali súčasťou Indie.

Zrútenie drobnej a pre svet nevýznamnej kolónie malo pre materskú zem ďaleko rozsiahle následky. S porážkou sporých portugalských síl v Indii bol rozmetaný imperiálny mýtus založený na dedičstve Vasca da Gamy, Afonsa de Alburquerque a ďalších dobyvateľov, ktorí práve z Indie učinili centrum mocenskej, obchodnej a christianizačnej expanzie (Klíma 2007: 425).

Neústupnosť Portugalska v riešení koloniálnej otázky a narastajúce napätie v kolóniách vyústili do dlho trvajúcich koloniálnych vojen medzi Portugalskom a osloboditeľskými hnutiami podporovanými západným alebo východným blokom v Angole (1961–1974), Mozambiku (1964–1974) a Guiney-Bissau (1963–1974). Africký cyklus sa oficiálne skončil po štátnom prevrate, ku ktorému došlo 25. apríla 1974 v Lisabone. Následne bol zahájený proces dekolonizácie, ktorý prebehol v rozmedzí rokov 1974 a 1975. V roku 1975 dosiahli všetky portugalské kolónie v Afrike nezávislosť. Spoločne s africkými kolóniami bol dekolonizovaný aj vzdialený Východný Timor, ktorý vzápätí obsadila Indonézia. Po rozpade koloniálnej ríše tak súčasťou Portugalska zostali iba Azorské ostrovy a Madeira v Atlantickom oceáne, ktoré majú štatút autonómnych oblastí. Macao, posledné územie, ktoré sa nachádzalo pod správou Portugalska po roku 1974, bolo v roku 1999 ako zvláštna správna oblasť opätovne pričlenené k Čínskej ľudovej republike. Proces demokratizácie a rozpad koloniálnej ríše otvorili diskusiu o budúcnosti Portugalska, ktoré sa po piatich storočiach vrátilo k európskym koreňom.

Koloniálne naratívy

1.4 Skúsenosť na periférii a predstavivosť centra

Eduardo Loureço v eseji „Identita a pamäť“ (1984) s podtitulom „Portugalský prípad“ tvrdí, že „všetky národy možno existujú so zreteľom k istému solárnemu okamžiku, ktorý im dáva zmysel a magicky vznecuje pamäť o tom, čím sú“ (Loureço 2002: 17). Pre Portugalcov je bezpochyby týmto mýtickým momentom obdobie zámorských objavov v 15. a 16. storočí a „ich rola výsadného dejinného aktéra európskeho dobrodružstva svetového významu“ (2002: 18). Táto epocha figuruje ako základný kameň portugalskej národnej identity, ktorej odkaz v Portugalsku rezonuje v rôznych rovinách dodnes.

Týmto odkazom sa na druhej strane zaoberá Boaventura de Sousa Santos, ktorý stať „Portugalsko: rozpravy o bytí a nebytí“ (Portugal: Tales of Being and not Being) otvára otázkou – do akej miery má minulosť Portugalska vplyv na jeho súčasnosť a budúcnosť?⁶ (2011: 399)

Od 15. do 20. storočia Portugalsko existovalo nielen fyzicky, ale i symbolicky v dvoch zónach a časopriestoroch súčasne – v zóne európskej a koloniálnej. Preto je možné poňať Portugalsko v zmysle obmedzenom, a teda v zmysle z európskej perspektívy, a v zmysle širšom, a to z koloniálnej perspektívy (2011: 403). Jeho pozície v týchto zónach boli vzájomne podmienené, čiastočne problematické a striedavo periférne.

Hranice Portugalska tak ako ich poznáme dnes boli ustálené už na konci 13. storočia, preto územie portugalského štátu možno považovať za jedno z najstarších v Európe. Boaventura de Sousa Santos sa domnieva, že Portugalsko svoju európsku existenciu spečatilo v dobe zámorských objavov o dve storočia neskôr, ktorých výsledkom bol vznik koloniálnej zóny (2011: 12). A práve existencia koloniálneho priestoru, ktorá je od európskych dejín neodlúčiteľná a Európu v istom zmysle dopĺňa, zohráva kľúčovú rolu pri portugalskom sebauvednení v európskom, ale i koloniálnom priestore.

Portugalsko-európske vzťahy od 15. storočia možno charakterizovať ako premenlivé. Pri uvažovaní o portugalskom postavení v Európe sa nezaobídeme bez toho, aby sme sa

---

⁶ “How much does the past weigh in on the present and future of Portugal?”

nepohybovali v medziach koloniálneho priestoru a jeho zmyslu pre Európu v rôznych historických obdobiach. Rovnako si pri uvažovaní o postavení Portugalska v koloniálnom priestore nevystačíme bez európskych súvislostí. Vedúce pôsobenie Portugalska v objavných cestách v 15. a 16. storočí a jeho prítomnosť v Afrike, Ázii a Amerike radikálne zmenili jeho vnútornú podobu a postavenie v Európe. Portugalsko, v európskom kontexte malá periférna krajina, bola na okamih súčasťou dôležitých okamžikov v dejinách ľudstva a na krátku dobu získala významné miesto medzi vtedajšími veľkými európskymi národmi. Podľa Santosa to bola práve ranná koloniálna existencia, ktorá Portugalsku zaručila politickú nezávislosť v Európe, a preto ju možno považovať za zakladajúci mýtus moderného Portugalska (2011: 410). Toto mimoeurópske pôsobenie Portugalska je podľa Eduarda Lourença paradoxné zvlášť v tom, „že práve v tomto období nie sú [Portugalci] o nič menej Európania – v istom zmysle sa dokonca stanú ‚Európanmi‘ par excellence“ (Lourenço 2002: 27–28). Keďže Portugalsko (aj Španielsko) patrilo medzi hýbateľov procesu koloniálnej expanzie a kolonizácie, ktoré tak dramaticky zmenili európsky kontinent.

Európska fáza Portugalska však nemala dlhé trvanie. Stratou samostatnosti počas španielsko-portugalskej únie v rokoch 1580–1640 a následnou stratou hegemonie v svetových moriach v prospech silnejších európskych mocností sa Portugalsko dostalo do periférnej pozície⁷ a „voči Európe a jej kultúre, ktorými plnohodnotnými partnermi sme kedysi boli, teraz zaujímame úplne okrajovú pozíciu, alebo do nej samých seba staviame [...]“ (2002: 29). Portugalsko sa preto od 17. storočia prežívalo mimo európsky kontinent, na miestach, kde v 15.–16. storočí zakotvili jeho karavely. To podľa Santosa zároveň znamená, že Portugalsko po veľkú časť moderných európskych dejín existovalo na okraji – mimo centra, jednak v európskej zóne, pretože jeho prítomnosť v koloniálnom priestore dosiahla vrchol v dobe, kedy mal koloniálny priestor pre Európu len význam okrajový, ako i v koloniálnom priestore od druhej polovice 19. storočia, kedy jeho význam pre Európu fundamentálne narástol, no Portugalsko v ňom existovalo už len z pozície periférnej a dekadentnej európskej krajiny (Santos 2011: 404).

---

⁷ O vzťahoch medzi Európou a Portugalskom Eduardo Lourenço pojednáva v eseji „Európa a my“. Tvrdí, že v rámci európskeho priestoru ako sféry politickej existujú už od stredoveku dve reality. Centrálna realita alebo tzv. európske jadro (bývalý karolínsky priestor a okolie), ktoré je bytostne európskejšie než ostatné európske oblasti, ktoré on považuje za okrajové. Pod viac európsku časť Európy spadá Francúzsko, Belgicko, Holandsko, Nemecko, Švajčiarsko a severné Taliansko, do okrajovej Európy patrí Írsko, Anglicko, Nórsko, Fínsko, Bulharsko, Rusko, Španielsko či Portugalsko. Lourenço, E. (2002): *Chaos a nádhera: eseje o identitě*. s. 23–24.

Eduardo Lourenço definuje dve udalosti významného medzinárodného a národného rázu – Berlínsku konferenciu (1884–45) a Britské ultimátum (1890), ktoré okrem toho, že ukončili veľký národný projekt „ružovej mapy“ a bezmála ohrozili existenciu portugalskej ríše v Afrike, predstavujú „medzník v našom vzťahu k nám samým i k ostatným“ (2002: 34). Dopady týchto udalostí boli podľa filozofa postrehnuteľné po takmer celé nasledujúce storočie obzvlášť na úrovni symbolických vzťahov – v podobe politickej nedôvery voči európskemu priestoru a v podobe úniku do priestoru koloniálneho.

Národné poníženie po Britskom ultimáte vyvolalo obrovskú vlnu nacionalizmu, diskusiu o národnej identite, politické nepokoje, ktoré viedli k rezignácii niekoľkých vlád a kríze monarchie. Boaventura de Sousa Santos nazerá na výsledok Berlínskej konferencie a Britské ultimátum ako na „veľký moment odmietnutia“, v ktorom európskej jadro zavrholo Portugalsko (2011: 11), následkom čoho sa Portugalsko stalo subalternou frakciou európskeho priestoru a jeho pozícia ako imperiálnej mocnosti sa značne oslabila.

Periférnosť či decentralizácia, ktorá Portugalsko v Európe už od 16. storočia definovala, viedla podľa Santosa k procesu „predstavivosti centra“ – ponímaniu Portugalska ako krajiny, ktorá sa nachádza na rovnakej úrovni ako dominantné európske mocnosti. Táto predstava Portugalska ako centra bola udržiavaná prostredníctvom koloniálnej ríše a imperiálnej dimenzie Portugalska zakrývajúc tak portugalský obraz spojený s jeho periférnou existenciou. „Afrika, naša Afrika, sa vtedy stala priestorom imperiálneho snenia a spásy a my [Portugalci] do európskych záležitostí budeme zasahovať hlavne preto, aby sme si ochránili svoje africké záujmy“ (Lourenço 2002: 34).

Obraz Portugalska predstavujúceho centrum je aj východiskovým bodom analýzy portugalskej akademičky Margaridy Calafate Ribeiro v článku „História návratov: impérium, koloniálne vojny a postkolonializmus“ (Uma História de Regressos: Império, Guerra Colonial e Pós-Colonialismo). Ribeiro nazerá na nosné diela portugalskej literatúry, konkrétne od obdobia zámorských objavov až po postkoloniálne Portugalsko ako na akýsi „obrazový diskurz portugalskej identity“, v ktorom analyzuje obrazy Portugalska ako centra a periférie so zreteľom na symbolickú pozíciu koloniálnej ríše vo vzťahu k Portugalsku. Akademička si od Boaventury de Sousy Santosa prepožičiava koncept „predstavivosť centra“ (*imaginação do centro*), ktorý upravuje na výraz „impérium ako predstavivosť centra“ (*o império como imaginação do centro*) (2002: 132–133). Portugalsko kvôli historickým dôvodom a geografickej pozícii na okraji Európy nemohlo ovplyvniť svoj periférny európsky údel, ale vlastníctvo koloniálnej ríše mu aspoň umožňovalo si seba samého ako „centrum“ presvedčivo

predstavovať. Prostredníctvom impéria sa „zmenil sa spôsob akým na seba Portugalsko nazeralo“,⁸ argumentuje Ribeiro (2002: 59).

Portugalsko v európskom zmysle existovalo prostredníctvom svojich kolónií. Pre kolónie bolo centrom, pretože patrilo do Európy. Táto premena Portugalska z kultúrneho a obchodného sprostredkovateľa, vyobrazeného v Camõesovom nostalgickom obraze na bezvýznamný spojovací článok medzi kolóniami a európskymi národmi, ako uvádza Sousa Santos, predstavuje portugalský historický rozmer, ktorý Sousa Santos definuje z hľadiska súčasného Portugalska ako „semiperiferiu“⁹ (Ribeiro 2002: 146).

Obraz Portugalska ako centra má podľa akademičky pôvod v dobe zámorských objavov. Epos *Lusovci* (*Os Lusíadas*), ktorý túto zásadnú epochu portugalskej histórie zachycuje, je považovaný za zakladajúci diskurz portugalského národa, v ktorom sa národný obraz prelína s obrazom imperiálnym, a jeho autor Camões je pokladaný „za samotný symbol Portugalska“ (Lourenço 2002: 62). Pokiaľ ide o obrazy, v ktorých si Portugalsko predstavuje seba samého ako centrum, Ribeiro poukazuje na mýtus o kráľovi Šebestiánovi. Táto epizóda, ktorú považuje za „najväčšiu utópiu portugalskej mytológie“,¹⁰ je nielen mýtickým obrazom centra – obraz národa, ktorý sa jedného dňa vráti a dovŕši svoje historické poslanie, ale aj obrazom Portugalska ako periférie – obraz národa, ktorý je u konca, tzn. obrazom kolektívnej smrti (2002: 140–141).

---

⁸ „What had changed was the way Portugal saw itself.“

⁹ „As far as Europe was concerned, Portugal existed through its colonies. For these colonies, Portugal was the centre because it was in Europe. This transformation of Portugal from a cultural and commercial mediator as in Camões's nostalgic image, to the mere “correia de transmissão” between colonies and European nations, as Sousa Santos puts it, represents the Portuguese historical dimension that Sousa Santos defines in terms of contemporary Portugal as a ,semiperiferia‘.“

¹⁰ „[...] o maior fantasma e a maior fantasia da mitologia portuguesa.“

1.5 Prípád afrických kolónií 19. storočia

Afrika a koloniálna otázka sú podľa Valentima Alexandra ústrednými témami portugalskej histórie posledných dvoch storočí a to nielen v obdobiach krízy, ale aj v časoch politickej stability. Alexandre vníma prítomnosť posledného portugalského koloniálneho projektu v Afrike v celom spektre politického a kultúrneho diskurzu a poukazuje na jeho spojitosť s otázkou národnej identity, a rovnako aj so samotnou existenciou Portugalska. Tak komplexný fenomén, akým bola portugalská imperiálna expanzia v Afrike, by sme podľa neho mal interpretovať z rôznych uhlov pohľadu a neobmedzovať sa na jeho jednostranné chápanie, napríklad ako na jav čisto ekonomický alebo naopak ideologický. Úvahy o portugalskom pôsobení v Afrike by podľa neho mali zahŕňať obe tieto tézy (1995: 40).¹¹

Osamostatnenie Brazílie v roku 1822 malo pre Portugalsko okrem dopadov ekonomických predovšetkým dopady politické. Portugalská ekonomika na začiatku 19. storočia profitovala takmer výlučne z kontroly a vývozu brazílskych koloniálnych výrobkov do zahraničia. Na druhej strane, strata Brazílie mala za následok pokles významu Portugalska na medzinárodnej scéne. Portugalsku zostalo niekoľko rozptýlených a od neho vzdialených území a súostroví v Ázii a Afrike. Spojitosť medzi nimi a metropolou bola však veľmi slabá a nemožno tvrdiť, že Portugalsko tento nesústredený celok v skutočnosti spravovalo a ovládalo. Naopak, Portugalsko sa obávalo, že by nezávislá Brazília mohla sama vďaka stále pokračujúcemu obchodu s otrokmi a z neho vyplývajúcich politických a obchodných väzieb, k sebe africké územia anektovať. Ako kompenzácia za stratu americkej kolónie sa v Portugalsku znovuobjavila idea vybudovania ríše, ktorá by bola skutočným symbolom

---

¹¹ Podľa Valentima Alexandra v portugalskej historiografii dominovali dve centrálné tézy o dôvodoch portugalskej expanzie a kolonizácie v Afrike. Prvú tézu rozpracoval R. J. Hammond v knihe *Portugalsko a Afrika 1815–1910: Štúdia neekonomického imperializmu* (Portugal and África 1815–1910: A Study in Uneconomic Imperialism) z roku 1966. Hammond tvrdí, že portugalské pôsobenie v Afrike bolo záležitosťou prestíže (*imperialismo de prestígio*) a predovšetkým vyplývalo z historického pôsobenia Portugalska v zámorí. Hammond dodáva, že záujem Portugalska o africké územia vychádzal z nostalgickej či sentimentálnej podstaty, pričom Afrika mala Portugalsku vykompenzovať stratu Brazílie a prestíže na medzinárodnom poli. Ekonomické dôvody vníma ako sekundárne. Zástancovia druhej tézy naopak tvrdia, že hnacím motorom portugalského imperializmu v Afrike v 19. storočí a 20. storočí boli práve dôvody ekonomické (*imperialismo económico*). Túto tézu obsérne vypracoval Clarence-Smith v knihe *Tretie portugalské impérium 1825–1975: Štúdia ekonomického imperializmu* (The Third Portuguese Empire, 1825–1975 - A Study in Economic Imperialism) z roku 1985. V reakcii na neekonomickú interpretáciu portugalského imperializmu vzniklo mnoho štúdií, ktoré sa snažili dokázať, že portugalské ekonomické záujmy na území Afriky existovali a nemožno ich len tak ľahko prehliadať alebo im neprisúvať váhu. Alexandre, V. (1995): *A África no Imaginário Político Português (Séculos XIX–XX)*. s. 39.

portugalského významu – tentoraz v Afrike. Perspektívnosť nového koloniálneho projektu aj napriek vyššie zmieneným, a nie veľmi priaznivým okolnostiam, bola videná v posilnení pozície krajiny, zvlášť vo vzťahu k európskym veľmociam, a získaniu hospodárskych výhod, ktoré by pre krajinu z ovládania afrických území plynuli. Po štátnom prevrate v roku 1851 v Portugalsku začalo obdobie relatívnej politickej stability, tzv. regenerácie, doba ekonomického rozkvetu a modernizácie Portugalska. V tejto fáze koloniálneho projektu medzi portugalskou politickou elitou pretrvávala viera v bohatstvo afrických zemí. Portugalské štáty v Afrike a Ázii však neboli vnímané len ako miesto, z ktorého mohlo Portugalsko hospodársky vyťažiť. Z inej perspektívy boli tieto územia odrazom portugalskej slávnej minulosti, námorských objavov a jeho historického poslania. Stratou týchto území Portugalsku preto hrozilo porušenie základov jeho národnej identity. Táto téma všeobecne ožila vždy, keď krajina stála pred hrozbou skutočnej alebo predpokladanej straty koloniálneho priestoru. V závislosti od okolností prevažoval prvý alebo druhý z týchto základných prvkov koloniálnej ideológie.

Alexandre menuje dva hlavné mýty, ktoré interpretujú portugalský koloniálny projekt v Afrike. Prvý z nich, mýtus o africkom *eldoráde*, stvárňoval africké územia ako plodné a bohaté zeme, v ktorých Portugalsko videlo príležitosť ekonomicky vzpružiť krajinu predovšetkým po strate Brazílie, dovtedy najdôležitejšieho a najväčšieho článku portugalskej koloniálnej ríše, a prostredníctvom týchto území opätovne nadobudnúť pozíciu významnej európskej krajiny. Druhý bol mýtus o *sakrálnom dedičstve*. Podľa tohto mýtu bolo udržanie námorských území historickým imperatívom Portugalska, pretože tie boli dôkazom o veľkosti národa, a ich strata by znamenala stratu samotnej podstaty národnosti (1995: 40–41).

António Costa Pinto a Miguel Bandeira Jerónimo tvrdia, že aby sme boli schopní porozumieť historickej premene portugalskej spoločnosti od polovice 19. storočia, musíme brať v úvahu existenciu dvoch od seba neoddeliteľných a vzájomne sa podmieňujúcich procesov, ktoré sa podieľali na dlhotrvajúcom konštituovaní portugalského impéria a národného štátu. Prvým procesom bola tzv. *nacionalizácia* impéria, teda súbor prevažne politických, ekonomických a v menšej miere i sociokultúrnych mechanizmov, prostredníctvom ktorých sa portugalské elity snažili prepracovať charakter portugalskej koloniálnej ríše po strate Brazílie od prvej polovice 19. storočia. Druhým procesom bola tzv. *imperializácia* národného štátu na úrovni politickej, ekonomickej a ideologicko-identitárnej, čiže zväčšujúci sa dôraz na imperiálnu dimenziu Portugalska, ktorá figurovala ako politický a ekonomický nástroj v období národnej obrody a tvorila akýsi kultúrny a symbolický základ

pri procese historického budovania národnej identity (2015: 97).¹² Oba tieto procesy sprevádzalo vypracovanie a šírenie imperiálnych ideológií, ktoré formulovali portugalskú kolonizáciu ako historické poslanie kolonizovať a civilizovať a vyzdvihovali jej osobitý charakter.

Propagácia imperiálneho pojatia Portugalska sa vystupňovala v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 19. storočia, v dobe, kedy sa africké územia stali stredobodom záujmu Británie, Belgicka, Nemecka a Francúzska. Ambície západných mocností v Afrike predstavovali konkurenciu pre tradičné portugalské pôsobenie v Afrike a ohrozovali jeho koloniálny *status quo*. Územia pod portugalským vplyvom v Afrike boli svojou veľkosťou a imperiálnym významom neúmerne vtedajšej politickej a ekonomickej relevancii Portugalska. Podopieranie teritoriálnych nárokov Portugalska historickým argumentom prvenstva z obdobia zámorských objavov a jeho štylizácia do role priekopníka koloniálnej tradície v Afrike sa v osemdesiatych rokoch javili čím ďalej, tým menej účinné. Historické nároky, ktorých sa Portugalsko v Afrike domáhalo, boli považované skôr za obštrukciu, pretože novým kritériom prerozdelenia afrického kontinentu sa stala efektívna okupácia a hospodárske vykorisťovanie (Santos 2011: 11–13), ktoré boli pre nevelké Portugalsko v rámci tak obrovského koloniálneho priestoru, ťažko predstaviteľné. V paralyzovanom a skostnatenom portugalskom koloniálnom systéme v zámorí, ale aj v samotnom Portugalsku, ktoré za Západom po všetkých stránkach zreteľne zaostávalo, bolo potrebné vyvolať záujem o koloniálnu otázku. No pre udržanie a ochranu portugalských území v Afrike bolo nevyhnutné jasné imperiálne smerovanie a propagácia koloniálnej otázky v celom spektre portugalskej spoločnosti. „Existencia impéria, jeho zviazanosť s národnou existenciou a jeho súvis s nastávajúcou budúcnosťou, a to naplnením historického poslania národa a štátu, sa stali základným prvkom pretvorenej a neustále propagovanej imperiálnej identitárnej podstaty“¹³ (Pinto; Jerónimo 2015: 99).

Najlepšou metaforou pre Portugalsko, ktoré sa usiluje preukázať svoje právo a kapacitu ako kolonizujúca európska veľmoc“¹⁴ bol António Ennes, kráľovský splnomocnenec pre Mozambik zvolený v kontexte prerozdeľovania Afriky. Santos tvrdí, že António Ennes bol

---

¹² Kľúčovou inštitúciou, ktorá prispievala k imperializácii portugalského politického, hospodárskeho a sociálno-kultúrneho života, podporovala prieskumy v územiach, na ktoré si Portugalsko nárokovalo, obraňovala koloniálny projekt a podieľala sa na vymedzovaní koloniálnej stratégie, bola *Lisabonská zemepisná spoločnosť* (Sociedade de Geografia de Lisboa, skratka LGS). Založenie tejto vedeckej inštitúcie inicioval v roku 1875 publicista a spisovateľ Luciano Cordeiro.

¹³ „The existence of an empire, its connection to a secular national existence, and its association to a forthcoming future (the fulfilling of the historical mission of the nation and of the state) became fundamental ingredients of a reformed and constantly promoted identitarian core, an imperial one.“

¹⁴ „Ennes is the best metaphor for a Portugal that struggles with the need to prove its legitimacy as well as its capacity as a colonizing European power.“

jedným z najdôležitejších koloniálnych stratégov na konci 19. storočia nielen v Portugalsku, ale i v Európe, s ktorého vymenovaním začala nová éra portugalského kolonializmu v Afrike, „doba Prospera“¹⁵ – obdobie fyzického a epistemologického násillia voči „inému“ (2011: 14–18). Aj napriek tomu, že Portugalsko v koloniálnom priestore vystupovalo ako Prospero, v Európe malo postavenie Kalibana a teda, že je samo obeťou koloniálnej nadvlády zo strany európskych mocností. Ennesova koloniálna politika, ovplyvnená britským kolonializmom, evolučnými teóriami a sociálnym darwinizmom spočívala v efektívnej okupácii území, potláčaní lokálnych vodcov, praktikovaní nútenej práce, rasovej klasifikácii domorodého obyvateľstva a upevnení obrazu portugalského kolonizátora ako nadradeného a civilizovaného subjektu. Po ňom bol za generálneho guvernéra kolónií zvolený Mouzinho de Albuquerque, ďalší čelný predstaviteľ portugalskej koloniálnej politiky pre Afriku, ktorý predstavoval „najnásilnejšiu, najrasistickejšiu a najviac nacionalistickú verziu Prosperovho kolonializmu“¹⁶ (2011: 20).

V súvislosti s nacionalizáciou impéria predstavuje vhodný príklad celonárodná výzva mobilizácie Portugalcov v koloniálnej otázke, konkrétne na zozbieranie finančných prostriedkov pre „Africký prieskumný fond“, ktorý bol vytvorený v roku 1877. Jednalo sa o geografickú a obchodnú expedíciu do Afriky, ktorej jedným z cieľov bolo propagovať africké územia ako nové *eldorado*. Inou ukázkou intenzívnej nacionalizácie afrických území bola aj inštrumentálna glorifikácia portugalskej slávnej minulosti z obdobia zámorských objavov. V roku 1880 sa konali celonárodné oslavy k tristému výročiu úmrtia veľkého portugalského renesančného básnika Luísa de Camõesa, ktorý *Lusovcoch* vylíčil štyri storočia histórie portugalského národa od jeho vzniku až po objavenie cesty do Indie. O štyri roky neskôr sa v Porte oslavovalo 500. výročie narodenia Henricha Moreplavca. V súvislosti s touto udalosťou začal v Lisabone vychádzať *Koloniálny časopis* (*Cadernos Coloniais*), ktorý informoval o dianí v portugalských kolóniách. A v roku 1898 sa spomínalo na 400. výročie doplávaní Vasca da Gamy do Indie (Klíma 2007: 301–309).

---

¹⁵ Hru *Búrka* od Wiliama Shakespeara teoretici a teoreticky interpretujú ako alegóriu európskej kolonizácie, pričom postava Prospera označuje kolonizátora a postava Kalibana kolonizovaného. Toto pomenovanie používa takisto Boaventura de Sousa Santos v kapitole „Medzi Prosperom a Kalibanom: kolonializmus, postkolonializmus, a interidentita“ (*Entre Próspero e Caliban: Colonialismo, Pós-colonialismo, e Inter-identidade*).

¹⁶ „Mouzinho represents the most violent, racist and nationalist version of Prospero’s colonialism.“

1.6 Imperiálna mystika (1930–1945)

Diktátorský režim Antónia de Oliveiry Salazara bol v Portugalsku obdobím vrcholného nacionalizmu, patriotizmu a imperializmu, v ktorého politickej agende konštrukcia portugalského *Tretieho impéria* zaujímala ústredné miesto. Existovalo mnoho vládnych iniciatív, ktoré sa v podobe koloniálnej legislatívy, propagandy a nacionalistickej rétoriky podieľali na šírení ideí a presvedčení vzťahujúcich sa k portugalskému národu a impériu. Tie v tridsiatych a štyridsiatych rokoch zastrešuje koncept *imperiálna mystika* – imperiálna ideológia, ktorej hlavným predstaviteľom bol Armindo Rodrigues Monteiro, minister kolónií v rozmedzí rokov 1931–1935. Imperiálna mystika bol utváraná a udržiavaná prostredníctvom série starostlivo vybraných obrazov, mýtov a symbolov, ktoré propaganda Nového štátu šírila skrz štátom kontrolované médiá, koloniálne výstavy, konferencie, publikácie, literárne ceny, školské osnovy a iné, s cieľom podnieť povedomie o portugalskej imperiálnej veľkosti a takisto obranu zámorských území. V tejto kapitole nás preto bude zaujímať v čom spočívala osobitosť portugalskej koloniálnej mentality v dobe Nového štátu. Akými argumentami Portugalsko podporovalo svoju prítomnosť v Afrike. A ako Nový štát formuloval myšlienku národa a impéria.

S imperiálnou mystikou sa začal formovať nový charakteristický rys portugalskej imperiálnej existencie. Ten nadobudol konkrétnu podobu prijatím „Koloniálneho zákona“ z roku 1930 a pridruženej „Ústavnej charty portugalskej koloniálnej ríše“ v roku 1933, s ktorými sa otvorila nová fáza portugalského koloniálneho riadenia – imperiálna, nacionalistická a centralizačná, ktorá zostala v platnosti až do roku 1951 (Castelo 2011: 45). Koloniálny zákon predstavoval právny rámec portugalskej koloniálnej ríše. Jeho záber bol podľa Omara Ribeiru Thomasza relatívne široký – definoval podstatu a spôsob fungovania impéria, vymedzil nové vzťahy medzi metropolou a kolóniami, centralizoval koloniálnu správu, ustanovil politický a občiansky status obyvateľov kolónií a formoval mentalitu a činnosť kolonistov (2015: 63). Nový zákon takisto potvrdil kolonizačné a civilizačné poslanie Portugalska (*Vocação Colonial*): „je organickou podstatou portugalského národa naplňovať historickú rolu spočívajúcu vo vlastníctve a kolonizácii zámorských území a civilizácii domorodého

obyvateľstva [...].”¹⁷ Poslanie civilizovať spiatocnícke a pohanské africké národy bolo jednou z centrálnych téz koloniálnej mystiky. Táto povinnosť, ktorú na seba Portugalsko samo vzalo, a spôsob ako ju realizovalo, ho dokonca odlišovali od ostatných európskych imperiálnych veľmocí.

Nacionalistická politika stavala na tradícii, histórii, impériu, katolíckych morálnych hodnotách, poriadku a národnej jednote a postavila sa proti internacionalizmu. To bolo použité na zdôvodnenie zväčšujúcej sa vzdialenosti medzi Portugalskom a európskymi centrami, v ktorých sa prijímali dôležité rozhodnutia. Podľa oficiálneho diskurzu režimu v týchto európskych centrách vládol chaos a riadené „sprisahanie proti Portugalsku“. Základným kameňom národnej obrody bol návrat k pôvodným hodnotám portugalského imperiálneho dobrodružstva. Tie sa v rámci imperiálnej ideológie opierali o celosvetové kresťanské poslanie Portugalcov, ktorí boli povolani k civilizácii a evanjelizácii. Výsostné postavenie impéria ako historicko-mýtického dedičstva z čias Ružovej mapy, Ultimáta a republiky znovunadobudlo nuansy náboženského fanatizmu¹⁸ (Ribeiro 2002: 158).

V súvislosti s domorodou politikou, portugalský štát si naďalej ponechával ochrannú a paternalistickú rolu voči domorodým obyvateľom kolónií. Tí, hoci boli považovaní za portugalské subjekty, ešte neboli súčasťou portugalského národa. Bol to pohľad na Afričanov poznačený rasistickými prúdmi z konca 19. storočia a založený na viere v nenapraviteľnú podradnosť čiernej rasy (Castelo 2011: 47). Morais Cabral v jednom zo svojich textov v roku 1939 napísal: „našou politikou doteraz bolo a naďalej bude zvyšovanie kultúrnej, hospodárskej a sociálnej úrovne černocha [...], ktorá ho vyslobodí z jeho nevedomosti a zaostalosti a učiní z neho rozumného a počestného jedinca hodného portugalského spoločenstva“¹⁹ (Duffy 1963: 162). Značná časť zodpovednosti za „civilizačnú misiu“ bola prenechaná nielen kolonistom,

---

¹⁷ „É da essência orgânica da Nação Portuguesa desempenhar a função histórica de possuir e colonizar domínios ultramarinos e de civilizar as populações indígenas [...]” Online: https://www.parlamento.pt/Parlamento/Documents/acto_colonial.pdf (cit. 28. 11. 2019).

¹⁸ „Nationalist politics drew on tradition, history, empire, catholic moral values, order and national unity, and it opposed internationalism. This was used to justify the increasing distance placed between Portugal and the European centres where important decisions were made. According to the official discourse of the regime, disorder ruled in these European centres and 'they conspired against Portugal'. The corner stone of a national resurrection was a return to the original values of the Portuguese imperial adventure. These shored up, within imperial ideology, the ecumenical Christian vocation of Portuguese. They were called to civilize and evangelize. The privileging of the empire as an historic-mythical legacy from the days of the Rose- Coloured Map, the Ultimatum and the Republic, regained a hue religious fanaticism.“

¹⁹ „Our whole policy has been and continues to be to improve the cultural, economic, and social level of the Negro [...] to drag him from his ignorance and backwardness, to try to make of him a rational and honourable individual, worthy of the Lusitanian community.”

ale aj misionárom. Nový štát prostredníctvom misijnej dohody so Svätou stolicou (1940) a „štatútu misionára“ (1941) financoval katolícke koloniálne misie, ktoré zabezpečovali vzdelávanie domorodého obyvateľstva v zmysle západných civilizačných hodnôt – práce, portugalského jazyka, vlastenectva a viery.

Ideologický hýbateľ Nového štátu Armindo Monteiro bol dokonca presvedčený o tom, že kolonizácia bola vyjadrením vôle samotných kolonizovaných:

ako minister som prešiel portugalské kolónie z jedného konca na druhý: sám som prenikol do veľkých davov, občas sa s nimi i nechránený miešal. Vždy ma potešili radostné výkriky ľudí a ich prejavy priateľstva mi vždy ukazovali, že autorita, ktorú som zastupoval, bola vnímaná s rešpektom, bez akéhokoľvek hrôzy, považovaná za potrebnú a želanú ochranu. Toto získanie čierneho srdca je ohromným dielom všetkých Portugalcov z kolónií²⁰ (1933: 17–18).

Armindo Monteiro takisto stojí za vypracovaním nového pojatia impéria, ktorého zmysel presahoval jeho územný a administratívny charakter. Koncept transcendentálneho či organického impéria postavil na duchovnom rozmere vlastníctva koloniálnej ríše s dôrazom na jeho civilizačný, evangelizačný a komunitný charakter, ktorý jasne postavil nad jeho význam politický a ekonomický (Castelo 2011: 47). Táto „duchovná politika“ bola rozvíjaná prostredníctvom dobových médií²¹ a štátom organizovaných udalostí s koloniálnou tematikou – oslavy, výstavy, budovanie pamätníkov,²² konferencie, publikácie, školské osnovy, knižné ceny a iné. V tridsiatych a štyridsiatych rokoch sa uskutočnili dve hlavné kultúrne udalosti – výstava v Porte v roku 1934 a výstava Portugalský svet (Mundo Português) v roku 1940 v Lisabone, ktoré vo veľkej miere prispeli k formovaniu imperiálneho diskurzu v Portugalsku.

---

²⁰ „Como ministro atravessei as colónias portuguesas da África de ponta a ponta: penetrei sozinho em multidões profundas, misturei-me algumas vezes com a turba negra, sem defesa. Sempre me vi acolhido pelo clamor alegre da gente, sempre as suas manifestações de amizade me mostraram que a autoridade que eu representava era olhada com respeito, isenta de todo terror, considerada como protecção de que se necessita e que se deseja. Esta conquista do coração negro é a obra formidável de todos os portugueses das colónias.”

²¹ *Diário de Lisboa, Diário Popular, República, O Comércio do Porto.*

²² Za východiskové miesto pre diskusiu o úlohe, ktorú zohrávajú portugalské vlády pri formovaní kolektívnej pamäti v Portugalsku od konca 16. storočia, je možné považovať lisabonskú štvrť Belém – miesto na brehu Teja, kde sa nacionalizmus a spomienkové oslavy portugalských zámorských objavov už dlho spájajú. História slávnej minulosti evokujú monumentálne stavby – Belémska veža a Kláštor hieronymitov pochádzajúce už z raného obdobia expanzie, z doby, kedy do Lisabonu prúdilo bohatstvo z Afriky, Ázie a Brazílie. Ďalšou dominantou belémskej štvrť je aj päťdesiatdva metrov vysoký Pamätník zámorských objavov z roku 1960, stvárňujúci prednú časť lode, na ktorej stojí šestnásť figúr na čele s Henrichom Moreplavcom. Viac k tejto téme viď Sapega, W. E. (2008): *Remembering Empire/Forgetting the Colonies: Accretions of Memory and the Limits of Commemoration in a Lisbon Neighborhood.* Indiana University Press.

Z tohto obdobia pochádza aj jeden z najvýraznejších a najznámejších obrazov salazarovskej propagandy, ideologická mapa s názvom „Portugalsko nie je malá krajina“, na ktorej portugalské kolónie svojou rozlohou prekryvali mapu Európy. Hlavným zmyslom tejto demonštratívnej mapy, bolo poukázať na veľkosť portugalského impéria a samotného Portugalska, ktoré sa svojou rozlohou rovnalo územiu západnej Európy. Podľa Corkilla a Almeidu mali tieto udalosti s koloniálnou tematikou tri hlavné funkcie – legitimizovať Salazarov režim, šíriť nacionalistickú verziu portugalskej histórie a formovať národné povedomie Portugalcov s cieľom potlačiť akékoľvek antikolonialistické ideové prúdy (2009: 381). Expozícia Portugalský svet sa zároveň uskutočnila v kontexte dvoch významných dátumov z portugalskej histórie – 800. výročie štátnosti (1140)²³ a 300. výročie obnovenia nezávislosti od Španielska (1640).

1.7 Gilberto Freyre a lusotropikalizmus (1945–1974)

„Kolonializmus je deformujúce zrkadlo, v ktorom všetky pochybné úmysly môžu byť vymazané a naopak.“²⁴

Eduardo Lourenço

Zásadná premena portugalskej koloniálnej ríše nastáva po druhej svetovej vojne. Tento celosvetový konflikt značne oslabil európske kolonialistické veľmoci a podnietil vznik nového svetového politického poriadku s dôrazom na demokraciu a slobodu. Európsky imperializmus v Afrike, opodstatňovaný nadradenosťou európskej rasy civilizovať neeurópske národy, sa stal anachronickým vzhľadom k súčasnej premene povojnového sveta. Antikolonialistické nálady a tlak na emancipáciu a dekolonizáciu európskych kolónií v Ázii i Afrike sa bleskurýchle stupňovali. Týchto tendencií si bol vedomý aj António Salazar, ktorý v roku 1947 svojím

---

²³ Jedným zo zakladateľských mýtov portugalskej národnej identity je mýtus o víťaznej bitke pri Ourique v roku 1139. Podľa tohto mýtu sa Alfonso Henriquesovi pred bojom proti Maurom zjavil Kristus a zvestoval mu, že z boja vyjde ako víťaz. Alfonso Henriques v boji porazil päť maurských kráľov a následne sa prehlásil za prvého portugalského kráľa.

²⁴ „O colonialismo é um espelho deformante onde todas as motivações suspeitas se podem branquear e vice-versa.“ Lourenço, E. (2014): *Do colonialismo como nosso impensado*. s. 123.

vyhlásením o pomeroch v portugalskej koloniálnej ríši jasne naznačil budúce východiská portugalskej koloniálnej rétoriky:

uprostred súčasných otrasov sme hrdí na to, že nosíme to isté portugalské meno a vlastnosti, tvoríme bratstvo národov, stmelené storočiami pokojného spolunažívania a kresťanského porozumenia, spoločenstvo národov, ktoré si bez ohľadu na svoje rozdiely navzájom pomáhajú, kultivujú a povznášajú²⁵ (Caires 2009: 37).

Udalosti význačného politického rázu v medzinárodnom a koloniálnom kontexte, medzi ktoré patrilo založenie OSN (1945), Bandungská konferencia (1955) ako prvé medzinárodné stretnutie nezávislých afrických a ázijských zemí, vstup Portugalska do OSN v tom istom roku a formovanie nacionalistických hnutí v kolóniách, si vyžadovali preorientovanie portugalskej koloniálnej politiky. Tá v nasledujúcich rokoch prešla reformuláciou vzťahov medzi metropolou a kolóniami, legislatívnymi zmenami a opatreniami pre hospodársky rozvoj. V roku 1953 Portugalsko nahradilo Koloniálny zákon z roku 1930 novým Zámorským ústavným zákonom (Lei Orgânica do Ultramar), ktorý portugalské kolónie označoval nie ako kolónie, ale ako „zámorské provincie“. Zámerom bolo sprostredkovať myšlienku, že kolónie spolu s metropolou tvorili politickú jednotku – „portugalský multikontinentálny a mnohonárodnostný štát“, čo „znamenalo, že neexistovala len jedna materská krajina a kolónie, ktoré by boli súčasťou impéria, ale iba jedno Portugalsko s provinciami“²⁶ (Morier-Genoud; Cahen 2015: 13). Seba a obyvateľov kolónií tak Portugalsko pojalo ako jeden organický celok v rámci multikontinentálneho štátu, rozpínajúceho sa „od Minha po Timor“. Pojatie portugalského koloniálneho priestoru ako „rozšírenie“ portugalského národa mimo európske Portugalsko a jeho kolonizácia vychádzali z toho, že prebiehali na národnom území voči vlastnému obyvateľstvu. A tak „spochybňovať koloniálny projekt znamenalo spochybňovať vlastný národ“²⁷ (Thomasz 2005: 63). Tieto vykonštruované väzby medzi metropolou a kolóniami zabraňovali uplatneniu medzinárodnej

---

²⁵ „No meio das convulsões presentes nós apresentamo-nos como uma irmandade de povos, cimentada porséculos de vida pacífica e compreensão cristã, comunidade de povos que, sejam quais forem as suas diferenciações, se auxiliam, se cultivam e se elevam, orgulhosos do mesmo nome e qualidade dos Portugueses.”

²⁶ “This meant that the unity of the nation was politically reinforced; there was no longer one mother country and colonies belonging to the Empire, but only one Portugal with „provincias”.

²⁷ „Contesting the colonial project amounted to contesting the nation.”

liberálnej politiky, ktorá ustanovovala sebaurčenie kolonizovaných národov ako ich základné právo.

Zrušením terminológie, ktorá vyjadrovala dichotómiu medzi európskym územím a mimoeurópskymi územiaми Portugalska, sa znovu obnovila tradícia ústavnej monarchie a prvej republiky. Takzvaná národná jednota však nijako neriešila a ani neodzrkadľovala situáciu v kolóniách z hľadiska emancipačného. Portugalsko prostredníctvom „štatútu o domorodcoch“ z roku 1954 aj naďalej na základe rasovej klasifikácie udržiavalo právne a sociálne rozdiely medzi neplnoprávnymi domorodcami, plnoprávnymi bielymi kolonistami a „asimilovanými“ Afričanmi. Preto v štúdiách o portugalskej kolonizácii v Afrike panuje všeobecný názor, že rozdiel medzi oficiálnou rétorikou Nového štátu a koloniálnou realitou dosiahol v päťdesiatych rokoch 20. storočia absurdné rozmery. Predošlé argumenty o civilizačnej misii a povznesení domorodého obyvateľstva na úroveň západnej civilizácie, ktoré v skutočnosti zakrývali hospodárske vykorisťovanie afrických zdrojov a obyvateľstva v prospech európskych záujmov, boli nahradené ideálom hospodárskeho rozvoja afrických území. Táto nová argumentácia však rovnako ako tá predošlá ospravedlňovala intervenčné zasahovanie v kolonizovaných regiónoch. Namiesto dodržania povinnosti pripraviť kolónie na ich vlastnú vládu a zabezpečiť ich politické, hospodárske a sociálne napredovanie, sa Salazarov režim snažil dekolonizačný proces čím viac oddialiť.

Politický diskurz a koloniálna prax sa s počiatkom šesťdesiatych rokov, v dobe začatia koloniálnych vojen, opätovne zmenili. Rozvoj zámorských území sa stal ešte naliehavším. V rozmedzí rokov 1961–1962, kedy bol Adriano Moreira ministrom zámoria, bol prijatý široký balík reformných opatrení, ktorých cieľom bola väčšia integrácia Afričanov do multikontinentálneho štátu na úrovni hospodárskej a vzdelanostnej. Strategickým krokom bolo predovšetkým zrušenie „štatútu domorodcov“ v roku 1961. Novým nástrojom zaistenia portugalskej prítomnosti v Afrike, okrem oneskoreného hospodárskeho rozvoja, bolo šírenie ideológie o „jedinečnosti portugalskej kolonizácie“ a „portugalskom spôsobe bytia vo svete“.

Teória o jedinečnosti portugalskej kolonizácie vychádza z konceptu lusotropikalizmu, ktorého autorom bol brazílsky sociológ a antropológ Gilberto de Mello Freyre (1900–1987). Tú v päťdesiatych rokoch 20. storočia prijal salazarovský režim ako nosný ideologický nástroj v kontexte svetovej dekolonizácie s cieľom zabezpečiť portugalskú politickú, hospodársku a epistemickú hegemoniu v afrických kolóniách.

Základy lusotropikálnej teórie Gilberto Freyre vypracoval v etnografickej knihe *Pánske sídlo a senzala*²⁸ (Casa Grande & Senzala) v Brazílii po prvýkrát publikovanej v roku 1933 a v Portugalsku roku 1957. Vydanie tohto diela bolo v istom zmysle prelomové, pretože otvorilo nové možnosti pochopenia Brazílie a nazerania na otázku rasového miešania a jeho prínosu v rámci brazílskej identity. V tomto diele sa Freyre primárne pokúša uchopiť formovanie a základné aspekty brazílskej koloniálnej spoločnosti, so zreteľom na jej sociálnokultúrny kontext a rolu portugalského kolonizátora v tomto procese.²⁹ *Casa Grande & senzala* ako spoločenské a ekonomické usporiadanie brazílskej koloniálnej spoločnosti predstavuje miesto, odkiaľ sa zrodila nová brazílska kultúra. Preto ju možno považovať za akúsi kultúrnu metaforu pre Brazíliu, prostredníctvom ktorej Freyre prehodnocuje prínos a dôležitosť afrického prvku v procese formovania brazílskej identity a kultúry a pripisuje mu v ňom rovnocenný tvoriaci podiel. Jednou z najdôležitejších myšlienok, ktoré Freyre do diela *Pánske sídlo a senzala* vložil je, že miešanie rás so sebou neprináša degradáciu národa, o ktorú sa opierala ideológia bielenia obyvateľstva (*branqueamento*) v dobe nástupu evolučných teórií, práve naopak, kultúrne a rasové miešanie so sebou nesie hodnotu. Epistemologicky je to jediný spôsob, ako brazílsku realitu uchopiť v celej jej komplikovanosti a rôznorodosti.

Kritici a kritičky Freyrovho diela tvrdia, že v knihe Freyre vytvára idylický obraz procesu formovania brazílskej koloniálnej spoločnosti a častokrát si v opisoch vzťahov medzi páňmi a otrokmi protirečí. Na jednej strane ich definuje z hľadiska harmonických medziľudských a rasových vzťahov a dochádza k záveru o existencii rasovej demokracie, na strane druhej však v mnohých častiach knihy popisuje sadistické praktiky páňov voči otrokom, ktoré boli nepochybným odzrkadlením politického a ekonomického usporiadania Brazílie. Podľa mnohých tak Freyre nepredstavuje brazílsku spoločnosť v pravom svetle.

Freyre okrem zachytenia brazílskej koloniálnej spoločnosti v knihe *Pánske sídlo a senzala* pokladá základy teórie o jedinečnosti Portugalcov ako kolonizátorov. Sociológ zastával názor, že Portugalci v porovnaní s ostatnými európskymi kolonizátormi kolonizovali ľudskejším spôsobom. Ľudskejším preto, lebo portugalská kolonizácia nespočívala iba v obsadení a podmanení určitého územia, ale jej súčasťou bola integrácia a miešanie

---

²⁸ Portugalský pojem *senzala* označuje prosté obydlie otrokov na plantážnických statkoch v Brazílii.

²⁹ Dielo *Casa Grande & senzala* sa skladá z piatich kapitol. Prvá kapitola pojednáva o rysoch portugalskej kolonizácie Brazílie, druhá sa zameriava na Indiána a jeho rolu v procese formovania brazílskej spoločnosti, tretia kapitola sa venuje definícii portugalského kolonizátora a dve záverečné kapitoly zachytávajú postavenie otroka vo vzťahu k patriarchálnej rodine, ktorej symbolom bol pánsky dom ako najvýznamnejšia koloniálna inštitúcia, významnejšia než štát a cirkev, a preto je symbolom dominancie.

s domorodým obyvateľstvom už od 16. storočí v Ázii, potom v Brazílii a neskôr v afrických kolóniách. Predstava portugalskej rasovej tolerancie tak bola v kontraste napríklad s britskou segregáciou. Freyre tieto tvrdenia odvodzuje od jedinečnej vybavenosti či predispozície, ktorú si so sebou Portugalci z obdobia námorných plavieb do tropických oblastí priniesli: „sociálna plasticita, či akási vyššia miera prispôsobivosti v tropických oblastiach, všestrannosť, chuť k rasovému miešaniu, absencia rasovej nadradenosti“³⁰(Castelo 2011: 29). Freyre následne tvrdí, že korene týchto vlastností tkvejú v etnicko-kultúrnom pôvode Portugalcov (vplyv Maurov, Židov, Keltov a Rimanov) a rovnako súvisia aj s geografickou polohou Portugalska, ktorého podnebie je viac africké než európske, a práve preto sa Portugalci dokázali lepšie prispôbiť podmienkam v tropických oblastiach. Z týchto dôvodov preto definuje Portugalcov ako „neurčitý národ na pomedzí Európy a Afriky“³¹ (2011: 29). Táto neurčitá, ale zároveň flexibilná pozícia medzi Európou a Afrikou, akýsi druh „bikontinentality“ (2011: 30) a existencie medzi dvoma odlišnými kultúrami sú fundamentom, z ktorého sa sformovala brazílska spoločnosť, „odjakživa rovnako vyvážená v protikladoch“³² (2011: 30). Miešanecko, ktoré je východiskovým bodom brazílskej spoločnosti, si podľa Freyra portugalská kultúra v sebe nesie už pri príchode do Brazílie a to z predchádzajúcej skúsenosti kontaktu a miešania s inými etnikami z Afriky a Ázie. Z tohto základu podľa Freyra vyplývajú tri základné charakteristiky portugalského národa – „pohyblivosť, rasové miešanie a prispôsobivosť“³³ (2011: 30). V Brazílii tým pádom nedošlo k oddeleniu medzi osadníkmi a otrokmi, ale vďaka portugalskej schopnosti aklimatizovať sa v tropickom prostredí a vôli prekonávať rasové predsudky naopak dochádzalo prostredníctvom sociálnych a sexuálnych vzťahoch k zblíženiu a prelínaniu oboch kultúr a rás, čo viedlo k vzniku miešaneckých spoločností. Zlučovacia spojka „a“ sa v názve knihy *Pánske sídlo a senzala* neobjavuje náhodou. „Pánske sídlo“ a „senzala“ figurujú ako protiklady, no zároveň sú výrazom komplementárneho vzťahu týchto dvoch objektov – subjektov.

Ďalším znakom portugalskej kolonizácie podľa Freyra bolo v sociálnom zmysle harmonické spolunažívanie osadníka s jeho kolonizovaným protipólom. Freyre brazílsku koloniálnu spoločnosť v podobe miernejšieho otrokárskoho systému na základe vyváženosti rasových vzťahov a harmonického spolunažívania medzi pánom a otrokom, nazýva „rasovou demokraciou“. Zaujímavé je Freyrovo používanie slova „demokracia“, ktoré v jeho pojmání

---

³⁰ „plasticidade social, versatilidade, apetência pela miscigenação, ausência de orgulho racial.“

³¹ „[...] povo indefinido entre a Europa e África.“

³² „[...] igualmente equilibrada desde sempre em antagonismos.“

³³ „[...] a mobilidade, a miscigenação e a aclimatabilidade.“

neznamená politickú alebo ekonomickú demokraciu, ale demokraciu v zmysle medziľudských vzťahov bez rasových predsudkov. Tieto vzťahy boli harmonické preto, lebo Portugalci boli schopní prispôbiť sa rôznorodosti kultúrnych a rasovým podmienok, napríklad prekonávaním rasových bariér v procese rasového miešania. Tento stav podľa Freyra viedol k rasovej tolerancii v modernej Brazílii a neskôr k vzniku nového typu multirasových spoločností, tzv. *lusotropických civilizácií* v Afrike.

Prijatie a výklad Freyrovej teórie v portugalskej spoločnosti skúmala portugalská historička Claudia Castelo vo významnej štúdií *Portugalský spôsob pobývania na svete – lusotropikalizmus a portugalská koloniálna ideológia (1930–1961)* (*O Modo Português de Estar no Mundo: O Luso-Tropicalismo e a Ideologia Colonial Portuguesa /1933–1961/*). Castelo tvrdí, že v tridsiatych a štyridsiatych rokoch sa Freyrove tézy nachádzali v odpore s imperiálnou politikou Nového štátu a boli nezlučiteľné s predstavou spojenia rôznorodých prvkov v jednu lusotropickú civilizáciu.

Portugalsko malo historickú povinnosť vnútiť „menejcenným rasám“ hodnoty západnej civilizácie a kresťanstva, ale samo malo z tohto civilizačného pôsobenia vyjsť nepoškvrnené. Tento proces bol vynútený a jednostranný. Možnosť dosiahnuť vyváženú etnicko-kultúrnu symbiózu v Afrike odporovala vyostrenému portugalskému nacionalizmu. V mene čistoty rasy, náboženstva a portugalskej kultúry sa v portugalskej koloniálnej ríši nemohla opakovať brazílska skúsenosť³⁴ (Castelo 2011: 86).

V päťdesiatych až šesťdesiatych rokoch 20. storočia nastáva obrat a stanovisko predstaviteľov Nového štátu sa voči Freyrovej teórii mení. Koncept rasového a kultúrneho miešania, rasovej demokracie a miernejší obraz portugalského koloniálneho systému, ktoré Freyre pri pokuse postihnúť brazílsku spoločnosť vypracoval v diele *Pánske sídlo a senzala a Svet*, diktátorský režim v dobe, kedy bol kolonializmus ako systém nadvlády a kontroly celosvetovo spochybnený a odsúdený, využil na zamaskovanie mocenských vzťahov v kolóniách. Freyrove teórie boli prijaté s úmyslom legitimizovať portugalské koloniálne

---

³⁴ „Portugal tinha o dever histórico de impor as «raças inferiores» os valores da civilização ocidental e do cristianismo, mas desse contacto civilizador teria que sair sem mácula. O processo era impositivo e unilateral. A possibilidade de se realizar em África uma simbiose étnica e cultural equilibrada repugnava ao exacerbado nacionalismo lusitano. Em nome da pureza da «raça», da religião e da cultura portuguesa, a experiência brasileira não se podia repetir no império colonial português.“

pôsobenie v Afrike a potvrdiť predstavu národnej jednoty Portugalska a zámorských území v dobe celosvetovej dekolonizácie.

So zámerom podrobiť spoločnosti portugalských kolónií analýze a porovnať ich na základe podobnosti s Brazíliou, pozval vtedajší minister zámorských území Sarmiento Rodrigues Freyra na oficiálnu návštevu Portugalska a následne podporil jeho cestu naprieč portugalskou koloniálnou ríšou v rokoch 1950–1951. Na základe tejto cesty Freyre vypracoval dve knihy – *Dobrodružstvo a rutina* (*Aventura e Rotina*) a *Brazílčan v portugalských zemiach* (*Um Brasileiro em Terras Portuguesas*). Freyre pre politické účely režimu sformuloval teóriu *lusotropikalizmu*, ktorá sa vzápätí stala oficiálnou ideológiou salazaroveho režimu. Okrem šírenia myšlienky „ľudskejšieho“ kolonializmu, ktorý podľa Freyra Portugalci najskôr v Brazílii a neskôr v Afrike praktizovali, brazílsky intelektuál zachádza ešte ďalej a poznamenáva, že „Portugalsko, Portugalská Brazília, Afrika a India, Madeira, Azorské a Kapverdské ostrovy tvoria [...] ,citovú a kultúrnu jednotu“³⁵ (Castelo 2011: 33).

Takáto konštrukcia umožnila prehlásenie, že *raison d'être* portugalských civilizačných postupov a koloniálneho procesu spočíval v absencii portugalského rasistického zmýšľania a praktík, ktoré Portugalcov odlišovali od ostatných Európanov. Tento stav tiež umožnil posilnenie veľkého zjednoteného národa oprostého od rasizmu, „od Minha po Timor“ (formulácia vytvorená v päťdesiatych rokoch a štandardne používaná počínajúc rokom 1961), vďaka pôsobeniu asimilácie, ktorá zaistila ľudskú a kultúrnu homogenitu³⁶ (Henriques 2013: 92).

Lusotropikálna teória, ktorá sa stala jedným zo základných pilierov imperiálnej politiky Portugalska od päťdesiatych rokov 20. storočia, opatrla portugalské kolónie nálepkou multirasových spoločností dokonale integrovaných do národného celku, v ktorých prevládal osobitý druh kolonizačných praktík a „bratské medzikoloniálne vzťahy“. Rétorika, ktorá propagovala rasovú a kultúrnu integráciu Afričanov v multikontinentálnom Portugalsku, bola však neustále konfrontovaná s africkou realitou. S pretrvávajúcou rasovou a kultúrnou

---

³⁵ „Portugal, o Brasil, a África, a Índia portuguesas, a Madeira, os Açore e Cabo Verde constituem [...] uma unidade de sentimentos e de cultura.“

³⁶ „Such a construct permitted the affirmation that the *raison d'être* of the Portuguese civilizational practices and colonial operations lay in the absence of Portuguese racist sentiments and practices, something which differentiated them from other Europeans. This state of affair also permitted a strengthening of a large nation, unified and free of racism, ‚From Minho to Timor‘ (a formula created in the 1950s and standardised beginning in 1961), thanks to the mechanism of assimilation, which ensured the homogeneity of humans and cultures.“

klasifikáciou obyvateľov v kolóniách bolo domorodé obyvateľstvo portugalských kolónií aj naďalej segregované do troch právnych štatútov a portugalskou minoritou v kolóniách chápané ako fundamentálne menejcenné. Klasifikácia obyvateľstva na základe príslušnosti k rase a stupňa civilizovanosti sa s koncepciou rasového a kultúrneho miešania zjavne vylučovala.

Lavicoví oponenti režimu k Freyrovej lusotropikálnej teórii pristupovali kritickejšie, no nezaujali k nej jasne odmietavé stanovisko. Nakoniec v sedemdesiatych rokoch túto teóriu oni sami v roli dekolonizačných politických predstaviteľov využili v dekolonizačnom procese so zámerom kultivovať obraz portugalského národa ako národa, ktorý nie je rasistický.

Eduardo Lourenço v stati „Multirasová ideológia, alebo obrana apartheidu?“ (Ideologia Multirracalista ou Defesa do *Apartheid*?) vyzdvihuje jeden konkrétny, a podľa jeho mienky markantný moment z portugalskej politiky, ktorý dokazuje, že vyhlásenia Portugalska o praktikovaní multirasovej politiky boli len čírym ideologickým ťahom. Lourenço sa pýta, ako je možné, že Portugalsko ako jediná západná krajina na Valnom zhromaždení OSN v roku 1963 neodsúdila juhoafrickú politiku apartheidu – v dobe kedy, sa prezentovalo za priekopníka a obhajcu multirasovej politiky. Podľa jeho súdu Portugalsko v roku 1963 verejne poprelo seba samého a „jedným podpisom vymazalo päťsto rokov národnej histórie“ (2014: 36–39).

V snahe ovplyvniť domácu, ale predovšetkým zahraničnú mienku bol rasizmus, nútená práca, ostrakizácia lokálnych kultúr a násilie v kolóniách z imperiálneho diskurzu vytesnené a nahradené ústretovejšou a ľudskejšou verziou koloniálnej ríše, ktorú režim definoval ako „duchovnú ríšu“. Takto Nový štát dokázal prekrútiť obraz koloniálnej reality v niečo „jedinečné“ a odlišné od iných koloniálnych pomerov. James Duffy poznamenáva, že Nový štát „nastavil v kolóniách ideologické pasce naoko benevolentného paternalizmu a povrchnej prosperity, ktorú si užívalo len niekoľko tisíc Európanov [...]“³⁷ (1963: 190). Portugalskú Afriku však tvorili dva paralelné svety, ktoré sa od seba diametrálne odlišovali.

K vylepšeniu medzinárodného obrazu Portugalska pomohla hlavne Brazília, ktorá sa vo svete prezentovala ako dôkaz portugalskej „ľudskejšej“ zámorskej politiky. Tu nachádzame „mýtus o tradičnom bratskom portugalsko-brazílskom priateľstve“ (Lourenço 2014: 27). V roku 1960, v dobe štátnych osláv 500. ročného výročia úmrtia Henricha Moreplavca (Comemorações Henriquinas), nadviazali prezidenti oboch krajín v Lisabone dialóg o možnom kultúrnom spoločenstve, tzv. lusitánskej komunite. Rovnako podpísali priateľský

---

³⁷ „The New State brought to the colonies the ideological trappings of a pseudo-benevolent paternalism and a superficial prosperity, enjoyed in the main by a few thousand Europeans [...]“

pakt, ktorý slúžil hlavne na diplomatické a propagandistické účely pre Portugalsko, ktoré čelilo medzinárodnej kritike za koloniálne vojny a tlaku na riešenie dlhoročného koloniálneho problému.

S jasne odmietavým postojom ku dekolonizácii sa Portugalsko čím ďalej, tým viac vzdalo od európskej politickej reality. Práve preto je pre posledné dve dekády portugalskej koloniálnej politiky príznačný výrok, ktorý v roku 1965 vyslovil Salazar – „hrdo sami“ (*orgulhosamente sós*) proti všetkému a všetkým. Tento politický slogan zámerne živil obraz osamoteného Portugalska na medzinárodnej scéne, ktoré hrdo a odvážne bojovalo v koloniálnych vojnách za obranu koloniálnej ríše a princípy západnej civilizácie a tak napĺňalo svoje historické poslanie (Nogueira 1985: 7–8).

Portugalci verili, že paternalizmus je prijateľnou alternatívou slobody. Verili, že kvôli tomu, že sa niekoľko tisíc Afričanov stalo portugalskými občanmi a samotné kolónie sa nazývali zámorské provincie, Portugalsko našlo odpoveď na africký nacionalizmus. Verili, že jediný problém, ktorý postihuje portugalskú Afriku spôsobili bezočivci a komunisti zo zahraničia, a vláda túto predstavu vláda živila, ako len mohla. Verili, aj keď všetky dôkazy naznačovali opak, že Afričania v ich kolóniách chcú byť radšej Portugalcami než získať slobodu. Mýlili sa³⁸ (Duffy 1963: 211).

Portugalská koloniálna ríša bola skôr premyslenou propagandistickou konštrukciou než realitou, akýmsi „teoretickým impériom“ (Telo 1994: 201). Clarence-Smith dodáva, že „samotný Salazar žiadnu kolóniu nikdy nenavštívil, ako by potreboval, aby kolónie zostali len odľahlou fantáziou o imperiálnej veľkosti“ (1985: 24). Rovnako ako predstava multirasových spoločností a ľudskejšieho kolonializmu neodpovedala skutočnej realite v portugalských kolóniách.

---

³⁸ „They believed that paternalism was an acceptable alternative to freedom. They believed, because of a few thousand Africans had become Portuguese citizens and the colonies themselves were called overseas provinces, that Portugal had found the answer to African nationalism. They believed that the only trouble besetting Portuguese Africa was caused by meddlers and Communists in the world outside, a notion that the government took the greatest care to nourish. They believed, all evidence indicating the contrary, that the Africans in their colonies would rather be Portuguese than free. They were wrong.“

Postkoloniálny kontext

1.8 Ramosova téza o absencii postimperiálneho „smútku“

Portugalskú politickú elitu, intelektuálov, cirkev a spoločnosť koloniálna otázka nielen spájala, ale aj rozdeľovala. Od 16. storočia v Portugalsku vedľa seba existovali dve tradície, jedna, ktorá expanzívnu politiku a koloniálne ťaženie Portugalska v zámorí podporovala a druhá, ktorá bola výrazne proti. Prevládajúcou koloniálnou a národnou tézou až do polovice 20. storočia bola myšlienka, že historický národný osud tkvie v námornom a neskôr civilizačnom poslaní Portugalska.³⁹ Protistrana naopak považovala portugalskú expanziu a udržiavanie zámorského impéria za bremeno, ktoré odberalo zdroje kontinentálneho Portugalska na úkor jeho rozvoja, čo sa prejavilo v jeho zostávaní za jadrovými európskymi krajinami.

Portugalský historik z Coimberskej univerzity Rui Ramos v štúdiu „Impérium, ktoré nikdy neexistovalo – Dekolonizačná kultúra v Portugalsku 1960–1980“ (O Imperio que Nunca Existiu – A Cultura da Descolonização em Portugal 1960–1980) tvrdí, že v portugalskej historiografii aj napriek zjavnej a stále prítomnej nejednotnosti vo vzťahu ku koloniálnej otázke v 19. a 20. storočí, existoval sklon k homogénnemu nazeraniu na diskurz o portugalskej

---

³⁹ Ponímanie kolonizácie ako historického poslania siaha hlboko do portugalskej histórie. Krížové výpravy proti nepriateľom kresťanstva, v ktorých sa Portugalsko od svojho vzniku angažovalo, a nasledujúce dlhé obdobie opätovného dobývania Pyrenejského polostrova v bojoch proti Maurom, sú považované za počiatky tejto misie. Portugalsko už v 13. storočí, v dobe svojho vzniku ako politického celku, vzalo na seba symbolickú rolu „vyvoleného“ národa, ktorý bude v mene Krista šíriť kresťanskú vieru po celom svete. Reconquista, ktorej trvanie sa datuje až do konca 15. storočia, znamenala, že v Portugalsku neexistovala odmlka medzi križiackymi výpravami a objavnými plavbami v Portugalsku od 14. storočia, ktorá by umožnila prestavbu spoločnosti na inom než expanzívnom základe a viedla k prerodu stredovekej spoločnosti v spoločnosť novovekú. Objaviteľský zápal a s ním súvisiace šírenie viery tak boli chápané ako kontinuálna globálna križiacka výprava. Pyrenejskú stredovekú spoločnosť možno charakterizovať ako spoločnosť značne pluralitnú. Po stáročia tu vedľa seba pôsobila židovská, arabská a kresťanská tradícia. Stredovek tu v istom zmysle končí a renesancia a protireformácia začína ich vyhnáním a teda odvrhnutím tejto plurality. Naopak, v karolínskom priestore s renesanciou a reformáciou pluralita počína. Siliace vedomie národnej identity, ktoré je typické pre charakter európskeho 16. storočia, má preto súvis s bojom proti všetkému čo je národnostne, ale i nábožensky a kultúrne odlišné. V Portugalsku v 16. storočí zároveň došlo k národnej tragédii. Kráľ Šebastián – *Vytúžený* (O desejado) vyhovávaný v stredovekom dobytvačnom duchu zahynul ako posledný panovník z Aviskej dynastie, pri Al-Qsar al-Kabíru pri pokuse o znovudobytie Maroka v roku 1578. V boji ho však nikto nevidel umierať, a tak sa zrodila legenda, podľa ktorej sa mladý kráľ jedného dňa do Portugalska vráti ako – *Zahalený* (O Encoberto), aby naplnil portugalský národný osud a opätovne priviedol Portugalsko do éry slávy a prosperity. Mýtus o portugalskom historickom poslaní neskôr živil Camões, António Vieira i Fernando Pessoa. *Piata ríša* (Quinto Império) mala byť finálnou podobou naplnenia tohto osudu.

koloniálnej ríši. Ten bol podľa neho obecné vnímaný ako jednoliaty celok, ktorý spadal pod označenie koloniálna ideológia. Ramos však zdôrazňuje, že koloniálna ideológia 19. a 20. storočí koexistovala so silnou antikolonialistickou tradíciou, bez ktorej koloniálnu politiku, predovšetkým tú od šesťdesiatych rokov 20. storočia, následnú dekolonizáciu a najmä jej dopad na portugalskú kolektívnu identitu, nemožno pochopiť. Ramos sa vo svojej štúdii snaží preto opäť postihnúť pluralitu koloniálneho myslenia a postojov ozývajúcich sa v debatách o charaktere portugalskej koloniálnej ríše (2007). Tento prístup zvolil pri hľadaní odpovede na úvahu Eduarda Lourença v reakcii na Klinčekovú revolúciu. Portugalský filozof sa domnieval, že strata imperiálneho priestoru v Portugalsku nespôsobila krízu národnej identity, ktorú očakávali viacerí súčasníci udalostí a historici. Táto „ľahkosť“, s ktorou podľa neho Portugalsko nieslo rozpad jeho imperiálneho priestoru, sa zdala byť obzvlášť prekvapujúca z hľadiska kolonialistickej ideológie salazarovského režimu, ktorá tvrdila, že impérium je súčasťou portugalského sebauvednenia. Z neskorších úvah Eduarda Lourença to znamená, že

iba cez imaginárno, a to imaginárno vytvorené archaizujúcu a reakčnú ideológiu, bola národná identita spätá s existenciou zámorských území, čo je zbytočný eufemizmus pre predpokladané rozšírenie vlasti, ktoré národné vedomie vždy oprávnené považovalo za kolónie. Preto už od polovice 19. storočia o nich veľkí duchovia súdili, že by sme ich mohli stratiť alebo dokonca predať, bez toho, aby tým utrpela naša identita. V podstate šlo o niekoho „nieho“ (2002: 20).

Po preskúmaní niektorých možných vysvetlení⁴⁰ tejto indiferentnej pozície Portugalska ku strate impéria navrhuje Ramos novú interpretáciu, ktorá by ducha dekolonizačného procesu v Portugalsku mohla objasniť. Tá sa opiera o analýzu koloniálnych a antikolonialistických naratívov, prostredníctvom ktorých bola dekolonizácia v šesťdesiatych a sedemdesiatych

---

⁴⁰ Prvé vysvetlenie predložili už dôstojníci Hnutia ozbrojených síl (Movimento das Forças Armadas, skratka MFA) v Portugalsku, ktorí po revolúcii viedli rokovania s národnými osloboditeľskými hnutiami z bývalých kolónií na prelome rokov 1974–75. Tí tvrdili, že Portugalsko sa v kontexte koloniálnych vojen nachádzalo v bezvýhodiskovej situácii a iný scenár ako opustenie kolónií nebol pre Portugalsko reálny, pretože africké hnutia za nezávislosť disponovali obrovskou medzinárodnou politickou a finančnou podporou a tak portugalská strana nebola schopná ich činnosť a dosah zastaviť alebo spomaliť. Súperenie medzi západom a komunistickým blokom o vplyv nad budúcimi nezávislými africkými krajinami nedávalo slabému Portugalsku šancu svoje rozsiahle zámorské územie ubrániť. Na konci roku 1975 komentátor Marcelo Rebelo de Sousa, súčasný portugalský prezident, zhrnul históriu dekolonizácie ako „vítazstvo politického realizmu tvárou v tvár vojenskej situácii v kolóniách“. Druhým možným dôvodom nepatrnej celonárodnej traumy bola podľa viacerých súčasníkov ideologická rozštiepenosť postojov v Portugalsku vzhľadom ku koloniálnej otázke a obrane „národného“ priestoru v zámorí. Okrem ústupu vlastenectva je možné v portugalskej spoločnosti pozorovať aj záujem o nové politické smerovanie krajiny. Európa a európske vyhliadky sa zdali byť Portugalcom príťažlivejšie než akýkoľvek vzťah s Afrikou.

rokoch opodstatňovaná. Podľa historika existujú dva hlavné dôvody, pre ktoré dekolonizácia nepodnietila predpokladanú národnú traumu. Po prvé, nová politická sila artikulovala stratu koloniálnej ríše ako „oslobodenie“ Portugalska a portugalský národ stavala do role obete svetového koloniálneho poriadku. Takto interpretovaný rozpad koloniálnej ríše nespôsobil v portugalskej spoločnosti hlboký zármutok. Po druhé, tendencie smerujúce ku kultúrnej premene kolonizácie na úrovni rétorickej, ktoré môžeme pozorovať od šesťdesiatych rokov, umožnili vnímať koloniálnu ríšu ako subjekt predurčený na prežitie aj po dosiahnutí nezávislosti od materskej zeme (2007: 431). Pre oba tieto argumenty existujú podľa Ramosa pragmatické dôvody, no sám zároveň poukazuje aj na iné, predovšetkým ideologické nuansy tohto výkladu.

Napriek zdanlivej kontinuálnosti koloniálnej politiky v Portugalsku môžeme v šesťdesiatych rokoch pozorovať radu zmien, ktoré sa týkali postojov ku koloniálnej ríši. Vládna politika obrany impéria pravicových predstaviteľov režimu začala s kampaňou na obranu koloniálneho majetku, ktorému hrozila dekolonizácia. Autoritatívny režim nepripustil dialóg o alternatívnom politickom smerovaní krajiny. Salazar zvolával masové zhromaždenia, na ktorých mobilizoval národ k podpore námorskej politiky. V roku 1965 vo svojom prejave vyzdvihol „funkciu Portugalska vo svete“ a „hlboký zmysel“ koloniálnych vojen, ktoré charakterizoval ako „defenzívne boje“ (Klíma 2007: 429). Lisabon označoval odboj afrických osloboditeľských hnutí za terorizmus, ktorý je nutné vojensky zastaviť. Ku koloniálnej otázke sa vyslovila aj cirkev, ktorej predstavitelia sa postavili na stranu štátnej koloniálnej politiky.

Proti vládnemu riadeniu kolónií a samotnému autoritatívnemu režimu sa začal formovať rozsiahly názorový opozičný blok, ktorý v námorskej otázke vyžadoval celonárodnú diskusiu. Tento sektor charakterizovala výrazná ideologická roz dvojenosť. Opozíciu, ktorá vo veľkej miere operovala z exilu, zastupovali sociálni demokrati, konzervatívci, komunistická strana a jej militantné organizácie, monarchisti a liberálne krídlo. V Portugalsku tak nevznikol akcieschopný odboj pracujúci s jednotnou a ku režimu alternatívnou ideou, ktorá by mohla konkurovať zažitej a mierne pozmeňovanej nacionalistickej politike Antónia de Oliveiry Salazara (Klíma 2007: 428). Opozícia považovala koloniálnu vojnu za najväčšiu finančnú, politickú a morálnu záťaž krajiny.

1.8.1 Expanzia ako príčina národného úpadku

V druhej polovici 20. storočia získava antikolonializmus nové obrysy. Obhajcovia dekolonizačného procesu v Portugalsku ťažili nové prvky z inštrumentára antikolonialistických názorov 19. a 20. storočia od veľikánov portugalskej kultúry a hlásateľov národného úpadku – Alexandra Herculana, Oliveira Martinsa a Antónia Sérgio.

Mário Soares, portugalský minister zahraničných vecí v dočasnej vláde nominovanej Hnutím ozbrojených síl, sa snažil oslabiť prevládajúcu národnú tézu počas rozhodujúcej fáze dekolonizácie v roku 1974, kedy sa rokovalo o podobe nezávislosti v kolóniách, a to vydaním diela *Umlčané Portugalsko* (Portugal Amordaçado, 1972), inšpirovaným vyššie spomínanými antikolonialistickými mysliteľmi z 19. storočia. Národná téza hlásala, že pravá podstata Portugalska tkvie v námornom poslaní. Soares sa rovnako snažil oslabiť aj tradičnú predstavu o portugalskej nedôverčivosti voči svojmu iberskému susedovi. Podľa tejto tradičnej predstavy, vlastníctvo kolónií garantovalo Portugalsku záštitu pred španielskym „zabratím“ (2007: 447). Soares mal v úmysle týmto názorom, ktoré mali silnú základňu oponovať. Inšpirovaný myslením Antónia Sérgio, Soares predstavuje tézu o duálnej povahe portugalskej expanzívnej politiky, ktorú v jej druhej fáze považuje za príčinu portugalskej zaostalosti za zvyškom napredujúcej Európy. Jednalo sa najprv o námornú „obchodnú“ politiku a nasledujúcu imperiálnu „dobyvačnú“ politiku (2007: 447). Námorná obchodná politika podľa Soaresa spočívala v udržaní obchodných prístavov a charakterizoval ju pacifizmus, druhá, dobyvačná politika, cieľila na zabranie území v Indii, severnej Afrike a následne v Brazílii za pomoci otrokov z Afriky. Tieto politiky sa podľa Soaresa líšili v sociálnom základe jej realizátorov. Obchodnú politiku praktizovala kozmopolitná námorno-obchodná buržoázia, zatiaľ čo dobyvačnú politiku reprezentovala centralizovaná moc koruny so silnou podporou cirkvi a šľachtických feudálnych tried s „parazitickým životným štýlom“. Portugalskú počiatočnú expanzívnu politiku ako politiku misií, zakladania obchodných miest a spojenectiev nahradila politika podmaniteľská. A práve s druhou politikou Soares spája počiatok stagnácie portugalského štátu. Zámorský príjem umožnil šľachte a cirkvi udržať si ľahký život bez vlastnej práce na úkor vykorisťovania bohatstva druhých a potlačil tak všetky modernizačné trendy v Portugalsku.

Soaresove názory sa v sedemdesiatych rokoch nezdali byť ani výstredné, ani menšinové. Jeho tézu o dvojakej povahe expanzívnej politiky môžeme nájsť už v roku 1962 v historickej eseji istého kapitána námorníctva, ktorý prehlásil, že strata Goy súvisela

s upustením Portugalska od „mierovej“ obchodnej politiky v prospech územnej dobyvačnej politiky. Tieto presvedčenia sa šírili aj naprieč strednou vzdelanou triedou, ktorá koncom šesťdesiatych a začiatkom sedemdesiatych rokov vypredávala knihy Antónia Josého Saraivu a Vitorina Magalhãesa Godinha. Saraiva a Godinho boli presvedčení, že dobyvačná politika Portugalska v Ázii, Amerike a Afrike zapríčinila hospodársku zaostalosť Portugalska, ktorá viedla k zlyhaniu „industrializácie“ a odmietnutiu „modernity“ v „iberských spoločnostiach“ (Ramos 2007: 449). Tieto tézy boli ďalej rozpracované v ďalších publikáciách, čo viedlo k upevneniu názoru, že portugalský provincializmus, ktorého pôvod tkvel v portugalskom odchode z Európy v 17. a 18. storočí, zotrval vďaka prežívaniu historicky skostnatej štruktúry a portugalskej dobyvačnej tradície.

Na konci 19. storočia v Európe a Portugalsku prevládalo presvedčenie, že vlastníctvo koloniálnej ríše je nevyhnutným prostriedkom ako sa zapojiť do chodu moderného sveta a prevziať úlohu agenta civilizácie na africkom kontinente. V druhej polovici 20. storočia bolo už však zrejmé, že impérium Portugalsko od zvyšku sveta skôr izolovalo, než ho doň zapájalo. S meniacim svetom sa po druhej svetovej vojne menila aj Európa, no Portugalsko zostávalo nehybné.

1.8.2 Portugalsko ako prípad neformálnej kolonizovanej krajiny

Lavicová historiografia v šesťdesiatych rokoch udelila Portugalsku a jeho koloniálnemu pôsobeniu kategóriu „závislosti“. Podľa mienky marxistických autorov, imperializmus nevyhnutne súvisel s industrializáciou a jeho podstata spočívala v násilnom ťažení nerastných surovín potrebných v európskom priemysle. Keďže Portugalsko nepatrilo medzi priemyselné veľmoci Európy, ani nemohlo realizovať imperializmus podobne ako Anglicko, Francúzsko, Belgicko alebo Nemecko, tzn. výhradne ekonomicky. Portugalské kolónie tak v skutočnosti využívali a vlastnili anglické koloniálne spoločnosti a Portugalsko zohrávalo úlohu akéhosi prostredníka, ktorý z koloniálneho pôsobenia vyťažil len veľmi málo. Túto skutočnosť podľa nich dokazuje napríklad fakt, že takmer všetky veľké spoločnosti, ktoré v zámorí v šesťdesiatych rokoch v Angole a Mozambiku pôsobili, pochádzali zo zahraničia. Anglický marxistický historik Perry Anderson v roku 1962 v tajne uverejnenom texte, ktorý sa objavil v Portugalsku, nazval portugalský kolonializmus „nevedomím kolonializmom“, riadeným zvonku prostredníctvom iniciatív a rozhodnutí iných európskych mocností“ (2007: 454).

Álvaro Cunhal, hlavný predstaviteľ Komunistickej strany Portugalska, v roku 1964 tvrdil, že situácia v afrických kolóniách ani zďaleka nerefletovala „veľkosť Portugalska“, tak ako hlásala salazaristická propaganda. Naopak, impérium v Afrike bolo podľa neho zrkadlom, v ktorom malo Portugalsko podobu „podradnej európskej zručaniny“. Portugalsko podľa Cunhala vlastnilo zámorské územia iba preto, lebo pre ostatné imperiálne veľmoci samo bolo „zámorským územím“.⁴¹ V praxi tak Portugalsko nikdy nevlastnilo koloniálnu ríšu. Impérium bolo len „portugalskou chimérou“ či „impériom, ktoré nikdy neexistovalo“ a Portugalsko v stave ekonomickej závislosti bolo samo obeťou koloniálneho systému.

Téza o neekonomickom ráze portugalského imperializmu bola už predtým súčasťou ideológie Nového štátu, avšak v momente, keď ju prebrala medzinárodná ľavica, slúžila novému účelu – propagovať myšlienku Portugalska na čele „imaginárneho impéria“, ktoré bolo v skutočnosti na strane obete, nie vykorisťovateľa. „Takže dekolonizácia Portugalcom zaručovala to najlepšie možné víťazstvo – potvrdenie národnej suverenity proti mocnostiam, ktoré využívali Portugalsko k vykorisťovaniu Afriky“⁴² (2007: 454).

Boaventura de Sousa Santos je presvedčený o tom, že význačnou črtou Portugalska od 17. storočia až dodnes, je jeho semiperiférne postavenie vo svetovom ekonomickom a politickom systéme. Túto semiperiférnu pozíciu charakterizuje priemerný hospodársky rozvoj krajiny a rola prostredníka medzi Európou ako centrom a Afrikou a Brazíliou ako časťami sveta, z ekonomického hľadiska periférnymi. Z toho dôvodu definuje portugalský kolonializmus tiež ako periférny či subalternálny, pretože Portugalsko samotné figurovalo ako periférna krajina v európskom kontexte. Portugalský kolonializmus bol podľa neho výsledkom nižšieho stupňa kolonizácie z dôvodu portugalskej neschopnosti efektívne kolonizovať aj preto, že nepriamo podliehal „kolonizácii“ jadrových krajín (najmä Anglicka), na ktorom bolo Portugalsko hospodársky závislé (2003: 23–24)

---

⁴¹ V roku 1703 Portugalsko a Anglicko podpísali vojensko-obchodnú zmluvu, tzv. „Methuenova zmluva“, ktorou spečatili ekonomické a bezpečnostné spojenectvo vo vojne o španielske dedičstvo. Anglicko sa v tejto zmluve zaviazalo za obranu Portugalska na zemi i na mori a Portugalsko naopak Anglicku prisľúbilo účasť vo vojne proti Bourbonovcom. Z hospodárskeho hľadiska sa portugalská strana zaviazala prijímať textilné výrobky výlučne z Anglicka a anglická strana naopak získala voľný prístup portugalských vín na anglický trh s výhodou nižšieho cla. Voľný dovoz predovšetkým priemyselných anglických výrobkov do Portugalska takmer rozvrátil priemyselnú infraštruktúru a spomalil hospodársky rozvoj krajiny vo všetkých vyhladkových oblastiach a nakoniec zapríčinil budúcu hospodársku závislosť Portugalska na Anglicku.

⁴² „Logo, a descolonização prometia aos portugueses o mais exaltante de todos os triunfos: a afirmação da soberania nacional contra as potências que usavam os Portugueses para explorar África.“

1.8.3 Portugalský národ ako obeť kolonializmu

Prvoradým cieľom Hnutia ozbrojených síl, ktoré v krajine v roku 1974 prebralo moc, bola snaha očistiť Portugalsko od jeho koloniálnych hriechov. Ústrednou tézou v čase dekolonizácie sa stalo popretie kolektívnej viny a obžaloba „hrstky“ individuálnych kolonizátorov. Tento zámer bol viditeľný hneď v dobe osláv nezávislosti Mozambiku v júni 1975, kedy nový portugalský premiér Vasco Gonçalves vyhlásil, že Portugalsko, konkrétne Portugalci, za svoju koloniálnu minulosť nenesú vinu. „Portugalský národ,“ začal, „kolonizoval aj Salazar a Caetano. Keď sa začala koloniálna vojna, neboli to len národy pod portugalskou správou, ktoré boli kolonizované, kolonizovaný bol to aj samotný portugalský národ.“⁴³ Na záver dodal, že Portugalsko s jeho koloniálnou politikou stratilo viac, než vyhralo (Ramos 2007: 457).

1.8.4 Premena portugalskej koloniálnej ríše

Ramos tvrdí, že niektorí autori, ktorí proces dekolonizácie v Portugalsku analyzovali, zastávajú názor, že procesu oficiálnej dekolonizácie v rokoch 1974–1975 predchádzala ešte jedna dekolonizácia, tzv. dekolonizácia „rétorická a inštitucionálna“, ktorá je kľúčová pre pochopenie tej oficiálnej (2007: 459).

Začiatky rétorickej a inštitucionálnej dekolonizácie môžeme pozorovať už na začiatku päťdesiatych rokov, kedy došlo ku zmene „Koloniálneho zákona“ na „Zámorský ústavný zákon“, v ktorom boli kolónie premenované na provincie. Táto strata koloniálneho štatútu kolónií a vytvorenie jedného národného celku predstavovali z hľadiska rétorického odklon od ponímania impéria ako priestoru nadvlády. V tomto období Nový štát začal prikladať význam novej dimenzii portugalského koloniálneho projektu s dôrazom na jeho nehmotný rozmer – ako priestor spolupatričnosti, ktorý je jedinečným prípadom medzi africkými kolóniami.

Týmto spôsobom si Portugalsko pripravilo pôdu pre niečo, čo bolo kľúčové v oficiálnom dekolonizačnom diskurze v rokoch 1974–75: možnosť predstaviť koniec impéria, dovtedy ako

---

⁴³ „O povo português,“ explicou então, „também foi colonizado por Salazar e Caetano. Quando se desenvolvia a guerra no Ultramar não eram só os povos sob administração portuguesa que estavam sendo colonizados, também o povo português estava sendo colonizado.“

objekt nadvlády, ako počiatok nového typu „impéria“, ktorého podstatou by bol rovnocenný duchovný vzťah medzi národmi, ktorých centrom by bolo Portugalsko⁴⁴ (Ramos 2007: 460).

Predstaviteľom tejto politickej línie sa na konci šesťdesiatych rokov stal Marcelo Caetano, minister kolónií a od roku 1968 do 1970 „umiernenejší“ nástupca Salazara v kresle predsedu vlády. Caetano sa v koloniálnej otázke vymedzil voči dominantným koloniálnym naratívom – „imperiálny osud“, „boj za západné hodnoty“ či „španielska hrozba“ v prípade straty zámorských území – ktorými Portugalsko dovtedy odôvodňovalo svoju prítomnosť v Afrike. Pre mnohých predstaviteľov režimu Caetanova politika predstavovala odklon od tradičnej salazarovskej politiky a obdobie jeho vládnutia bolo nazývané aj ako „marcelistické otváranie“ (*abertura marcelista*). Caetano bol predovšetkým obviňovaný zo separatizmu, pretože koniec koloniálnych vojen hodlal vyriešiť federalistickým usporiadaním impéria. Týmto úmyslom však narušil národný obraz, v ktorom bola portugalská koloniálna ríša neoddeliteľnou súčasťou kontinentálneho Portugalska. Caetano sa od myšlienky administratívnej integrácie Portugalska a zámoria síce odklonil, no vyslovil sa k inému, vyššiemu stupňu integrácie – kultúrnemu pojatiu portugalskej koloniálnej ríše. Toto zjednotenie malo zahŕňať prvky portugalské, ako i africké, ktoré neboli v rozpore s morálnymi zásadami. Takéto pojmávanie integrácie sa neuskutočňovalo tak ako v predchádzajúcej kolonizačnej fáze v zmysle kultúrnej asimilácie alebo presadenia civilizačných praktík. Portugalsko malo v tomto procese zohrávať svetobornú rolu, ktorou bolo zaistenie nenásilného a bezkonfliktného „stretu kultúr“ s rešpektom pre kultúrnu rôznorodosť a pocit spolupatričnosti (Ramos 2007: 468). Tieto ideály tak otvorili novú etapu portugalskej prítomnosti v Afrike bez „použitia moci“.

Redukcia portugalskej koloniálnej ríše na kultúrne spoločenstvo v dobe, kedy bol koniec portugalskej prítomnosti v Afrike neodvratiteľný, mala predovšetkým strategický význam. A najlepšie ju vystihuje otázka – ako odísť, no zároveň zostať?

Nosným nástrojom continuity portugalskej prítomnosti v Afrike sa mal po strate suverenity stať portugalský jazyk. Valorizácia portugalského jazyka, materiálna a duchovná výmena medzi odlišnými civilizáciami a jej prínos v iných kultúrach, s ktorými malo

---

⁴⁴ „Assim se preparou o terreno para algo que seria fundamental no discurso oficial da ‚descolonização‘ em 1974–1975: a possibilidade de conceber o fim do Império, enquanto exercício de soberania, como o começo de um outro tipo de ‚Império‘, consubstanciado por uma relação espiritual igualitária entre os povos, que teria Portugal como centro.“

Portugalsko od 16. storočia väzby, pripisovalo Portugalsku novú úlohu sprostredkovateľa medzi európskymi krajinami a globálnym juhom ako „nenásilného interkultúrneho sprostredkovateľa“⁴⁵ (Ramos 2007: 477). Portugalský jazyk sa stal hlavnou postkoloniálnou hodnotou, paralelou toho, čo v minulosti pre Portugalsko predstavovala koloniálna ríša. V týchto súvislostiach treba chápať aj myšlienky Gilbera Freyra. Tie nielen že legitimizovali portugalskú kolonizáciu, ale aj uľahčili premenu impéria ako objektu mocenskej nadvlády na kultúrny priestor založený na valorizácii portugalských koloniálnych praktík, koloniálneho dedičstva a pestovaní jedinečného obrazu sveta, ktorý stvoril Portugalec.

1.9 Hľadanie nového zdroja národnej identity

Rok 1974 v portugalskej histórii možno považovať za medzníkový. S vojenským pučom, ktorý vyvrcholil Klinčekovou revolúciou 25. apríla v roku 1974, sa skončilo obdobie dlhotrvajúcej pravicovej diktatúry Antónia de Oliveiry Salazara v Portugalsku (1926–1974), obdobie koloniálnych vojen v Afrike (1961–1974), a bezprostredne nato začali jednania o nezávislosti s oslobodeneckými hnutiami, dekolonizácia afrických území a demokratizačný proces v Portugalsku, ktorý sa niesol v znamení ideologického boja medzi komunistami a socialistami, trvajúci až do roku 1976.

Orientácia na „tropický svet“ bola prerušená a Portugalsko si uvedomovalo nutnosť politicky sa ukotviť. Spolunáležitosť do západného sveta sa zdala byť perspektívnejšia než akákoľvek spojitosť s Afrikou, pretože tá sa javila ako ďalší aspekt „neznesiteľnej“ zaostalosti krajiny. S čoraz intenzívnejším zapájaním sa do západoeurópskych štruktúr malo Portugalsko Európu, za ktorou posledné storočia značne zaostávalo, príležitosť dobehnúť.

Koloniálne vzťahy medzi Portugalskom a kolóniami po dekolonizačnom procese a vzniku nových národných nezávislých afrických štátov nahradili postkoloniálne pomery. Tie boli poznačené početnými vnútropolitickými konfliktami, napätím, skepsou a nedávnymi bolestivými koloniálnymi spomienkami. Ich náprava a obnova sa v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch odohrávala pragmaticky a predovšetkým na úrovni štandardných diplomatických vzťahov. V deväťdesiatych rokoch nastal však obrat a vzťahy medzi

---

⁴⁵ „[...] um pacífico agente de comunicações inter-culturais.“

Portugalskom a bývalým koloniálnym priestorom sa opätovne prehĺbili a viedli k možnosti nového spojenectva medzi krajinami založenom na jazyku, náklonnosti a spolupráci.

1.9.1 Kolektívna amnézia

V intelektuálnych portugalských kruhoch panuje názor, že Portugalsko po dekolonizácii prechádzalo akousi „kolektívnou amnéziou“, stratou pamäti na svoju koloniálnu minulosť v Afrike, akoby ani nikdy imperiálnou krajinou nebolo. V prvých dňoch po revolúcii v apríli 1974 Eduardo Lourenço poznamenal, že politici a novinári sa odrazu správali, „akoby africká nočná mora skončila 25. apríla ráno“⁴⁶ (1976: 78). Lourença šokovalo, že fenomény tak pozoruhodné ako

koniec režimu, ktorý budil dojem, že padne portugalskej realite ako uliaty, koniec päťsto ročného impéria a povinný návrat do nášho európskeho priestoru z 15. storočia nepodnietili žiadne veľkolepé prehodnotenie či preskúmanie nášho obrazu, hoci ten, aj bez týchto zmien, prešiel nepopierateľnou metamorfózou⁴⁷ (1988: 21).

Podobnej mienky sú aj ďalší postkoloniálni akademici a akademičky (Pinto 2001; Ribeiro 2004; Jerónimo, Domingos 2007; Khan 2009), ktorí poukazujú na absenciu dôkladného kritického preskúmania portugalského národného obrazu a jeho predchádzajúceho historického projektu v porevolučných rokoch.

Vo analýzach doby po Klinčekovej revolúcii akademička z Coimberskej univerzity Margarida Calafate Ribeiro prehlásila za jej určujúci znak predovšetkým prevládajúce *ticho*, vzťahujúce sa k portugalskej koloniálnej minulosti v Afrike. Impérium, koloniálne vojny a dekolonizácia tvorili akúsi umlčanú a neželanú pamäť, ktorú novovznikajúci režim po roku 1974 nebol schopný prevziať. Africká pamäť mala byť bezpečne uzamknutá v minulosti a nemala nepríjemne „presakovať“ do súčasnosti. Dôvody, prečo tomu tak bolo, sú podľa akademičky rôzne, za určujúce však považuje to, že prostredníctvom procesov *zabúdania* a

---

⁴⁶ „[...] como se o pesadelo africano tivesse terminado na manhã do 25 de Abril.“

⁴⁷ „[...] o fim de um regime que parecia adaptado à realidade portuguesa como uma luva, o fim de um império de quinhentos anos, o regresso obrigatório ao nosso espaço europeu do século XV não deram lugar a nenhum reexame ou exame espectacular da nossa imagem, embora ela sofresse, mesmo sem eles, uma metamorfose inegável.“

spomínania sa po roku 1974 v Portugalsku konštruuje plátno, na ktoré sa premietne budúca podoba krajiny. V tejto súvislosti akademička hovorí o *politike pamäti* a zdôrazňuje nepopierateľnú rolu politiky a štátu vo vytváraní kolektívnej pamäte (2016: 30).

Pamäť, zabúdanie, ticho, trauma, vytesnenie, ale aj velebenie, obrazy, predstavivosť a novosť sú teda niektoré z predpokladov, na základe ktorých sa vytvorila mladá portugalská demokracia zrodená z revolúcie, ktorú líčili ako mierumilovnú a šmahom tak vymazali stopy po všetkej africkej krvi, ktorú v sebe mala. Stručne povedané, pamäť, predovšetkým pamäť africká, nebola ponímaná ako kľúčový faktor pri budovaní demokratického štátu. Práve naopak, ustavične bola jeho rušivým prvkom, pretože sme na ňu narážali na každom kroku, či už vo forme vracajúcich sa bývalých bojovníkov, navrátilcov z Afriky, alebo ešte vo forme komplexných diplomatických jednaní, ktoré nás každým dňom spojovali s európskou cestou [...]”⁴⁸ (Ribeiro 2016: 30).

Ribeiro poukazuje na fakt, že postimperiálne Portugalsko a koloniálna skúsenosť neboli v poaprílovom období po takmer celé dve desaťročia podrobené reflexii a kritike zo strany politickej elity, akadémie či samotných obyvateľov. Aktívna sociálno-akademická debata o koloniálnej vojne a následkoch kolonializmu v Portugalsku sa v porovnaní so zvyšným postimperiálnym svetom začala vyvíjať s oneskorením, a to na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov. Svetlú výnimku v tomto reakčnom vákuu dovtedy tvorili niektorí autori a autorky beletrie, ktorých spájala osobná skúsenosť v koloniálnych vojnách. Mlčanie, ktoré sprevádzalo túto citlivú a tabuizovanú tému v portugalskej spoločnosti ako prvý prerušil spisovateľ António Lobo Antunes v románe *Judášova diera* (*Os Cus de Judas*) z roku 1979. Prvý ženský pohľad na koloniálnu vojnu stvárnila Lídia Jorge v románe *Pobrežie šepotu* (*Costa de Murmúrios*) z roku 1988. Oba patria do tzv. poaprílovej generácie spisovateľov.

---

⁴⁸ „Memória e esquecimento, silêncio, trauma, recalçamento, mas também exaltação, imaginação, invenção e novidade são, assim, alguns dos pressupostos sobre os quais se ergueu a jovem democracia portuguesa, nascida sobre uma revolução imaginada como pacífica, esquecendo assim, de um só golpe, todo o sangue de África que ela continha. Resumindo, a memória – e, sobretudo, a memória de África – não parecia ser contemplada como um elemento essencial à construção da democracia. Pelo contrário, ela era permanentemente o seu elemento perturbador, pois nela tropeçávamos a cada passo, ora sob a forma dos ex-combatentes regressados, ora sob a forma de retornados de África, ora ainda sob a forma de complexas negociações diplomáticas que cada dia nos comprometiam com a rota europeia [...]“

Namiesto kritickej reflexie národného obrazu, Portugalsko sebe a bývalým kolóniám podľa Almeidu:

ponúklo špecifický druh kultúrneho a historického kapitálu, koloniálnu skúsenosť, vyňatú z časového a priestorového kontextu (t. j. bez rozlíšenia medzi skorou kolonizáciou Brazílie a tvrdými a brutálnymi koloniálnymi vojnami v Afrike) a spoločný jazyk. Jazyk sa stal v tejto rekonštrukcii identity hlavným symbolom, zdrojom a fetišom, a portugalský štát investoval do vytvorenia akéhosi Commonwealthu – CPLP – a vytvoril pre nadnárodnú komunitu portugalského jazyka termín lusofónia. V školských knihách bol expanzívny a šovinistický diskurz nahradený jeho univerzálnou humanistickou podobou, ktorá Portugalsku zachovala pozíciu centra a ohniska⁴⁹ (2008: 8).

1.9.2 Nový politický život

Portugalský sociológ Boaventura de Sousa Santos nazýva dekády, ktoré nasledovali po roku 1974 „palimpsestom utkaným zo šialeného tanca zlomov a kontinuit“⁵⁰ (2011: 7). Portugalská spoločnosť podľa neho prešla niekoľkými náhlymi, turbulentnými procesmi spoločenských zmien, ktoré mali výrazný, selektívny a rozporuplný dopad na rôzne oblasti spoločenského života a kolektívnu identitu. Časť týchto procesov mala charakter zlomu. Portugalsko zažilo v rozmedzí rokov 1974 až 1975 súbežné procesy demokratizácie a dekolonizácie, počas ktorých sa z koloniálnej krajiny premenilo na krajinu európsku, ktorá sa v roku 1986 stala členom Európskej únie. Z krajiny emigrantov sa zároveň preorientovalo na krajinu, ktorá imigrantov prijíma. Zo stagnujúcej, izolovanej a provinčnej krajiny sa tak vo veľmi krátkom časovom rámci premenilo na dynamickú, otvorenú a atraktívnu západoeurópsku krajinu.

---

⁴⁹ „It offered both sides a specific type of cultural and historical capital, that of the colonial experience, decontextualized in time and space (that is, with no differentiation between the early colonization of Brazil or the harsh and brutal colonial wars in Africa), and that of a common language. Language became the main symbol, resource and fetish in this reconstruction of identity, and the Portuguese state invested in the creation of a type of Commonwealth, the CPLP, and branded the term Lusophony to define a transnational community of Portuguese speakers. In school books, the expansionist and chauvinistic discourse was replaced by a humanist, universalist version, but one that has always left untouched the role of Portugal as a center, a point of diffusion.“

⁵⁰ „[...] the palimpsest woven of a crazy dance of ruptures and continuities.“

Z politického hľadiska Portugalsko stálo po roku 1974 na prahu novej existencie. Po takmer šiestich storočiach sa ocitlo v medziach svojho útleho „lusitánskeho domova“ na samom okraji západnej Európy a navyše s atribútom bývalej koloniálnej mocnosti. S pádom koloniálnej ríše, na ktorú Portugalsko premietalo sen o svojej veľkosti, a prostredníctvom ktorej sa predstavovalo ako centrum (Santos 2011; Ribeiro 2002), sa podľa Eduarda Lourença „zrútila celá jedna stena portugalského symbolického priestoru“ (2002: 134). Nový „národný život“, pred ktorým Portugalsko stálo, si vyžadoval nové ukotvenie seba samých na domácej a medzinárodnej scéne. Portugalský antropológ z Lisabonskej univerzity Miguel Vale de Almeida v článku „Portugalský koloniálny komplex: od koloniálneho lusotropikalizmu po postkoloniálnu lusofóniu“ (Portugal’s Colonial Complex: From Colonial Lusotropicalism to Postcolonial Lusophony) uvádza tri určujúce zvraty, ktoré vystihujú túto rekonfiguráciu Portugalska po roku 1974.

Prvým bola premena z krajiny, ktorej existencia spočívala v objavoch, expanzii a kolonizácii, na krajinu zredukovanú na metropolitné územie a tvoriacu súčasť nadnárodnej Európskej únie, druhým bol tok migrantov pochádzajúcich z bývalých kolónií a tretím bol vznik novej rétoriky (a reality), konkrétne *lusofónie* a portugalsky hovoriacej komunity, vrátane novej predstavy o portugalskej diaspóre⁵¹ (2008: 7–8).

1.9.3 Návrat Portugalska do Európy

Portugalský politický režim sa ustálil v roku 1976, kedy boj o moc v krajine vyhrala proeurópska socialistická vláda na čele s Máriom Soaresom.⁵² Jednou z ústredných tendencií

---

⁵¹ „The first one was the dislocation from a country that saw itself as based in the discoveries, the expansion and colonization, to a country reduced to its ex-metropolitan territory and part of the supranational European Union; the second was the flux of migrants from the ex-colonies; and the third was the emergence of a new rhetoric (and reality), namely that of Lusophony and the Portuguese-speaking community, including the new notion of the Portuguese Diaspora.“

⁵² Mário Soares (1924–2017), portugalský politik, premiér prvej ústavnej vlády v rokoch 1976–1978 a 1983–1985 a prezident 1986–1996, bol súčasťou opozície, ktorá sa vytvorila v rámci pravicovej diktatúry.

v porevolučnom Portugalsku bol posun smerom k zvyšujúcemu sa nadnárodnému prepojeniu s Európou, pričom vzťahy s bývalými kolóniami ustúpili v tomto období do úzadia.⁵³

Portugalsko sa stalo členom Európskej únie 1. januára v roku 1986. S týmto obdobím sa spája určitá eufória, „kontrastujúca s tradíciou pesimizmu, neschopnosti, ktorá pre vedúcu vrstvu našej zeme, a zvlášť pre jej inteligenciu, bola takmer druhou prirodzenosťou. Z tohto hľadiska pre nás končí storočie prežité s intenzívnym pocitom kolektívnej menejcennosti“ (Lourenço 2002: 36–37). Roky po vstupe do Európskej únie charakterizoval ekonomický rozmach, významné štrukturálne reformy, účasť Portugalska v Predsedníctve rady EU v roku 1992 či prestížna Svetová výstava Expo v roku 1998 v Lisabone.

Členstvo Portugalska v Európskej únii malo napriek mnohým prednostiam, aj druhú, trpkastú stránku. Opadnutie nadšenia vo vzťahu k Európe a pocit ohrozenia vyplývali z modelu ekonomických praktík, ktoré Európa v Portugalsku implementovala, predstáv o prevládajúcej „európskej hegemonnej kultúre“ a periférna pozícia Portugalska v Európskom spoločenstve, mali za následok snahu o upevnenie portugalskej kultúrnej osobitosti – *portugalskosti* (*portugalidade*). Pojem portugalskosť, ktorý sa dostal do povedomia v šesťdesiatych až sedemdesiatych rokoch 20. storočia, je možné uchopiť ako súčasť rétoriky zdôrazňujúcej kvality všetkého, čo je portugalské. Portugalskosťou sa myslí akýsi kultúrny kód portugalského národa, inými slovami kultúrna a historická jedinečnosť krajiny alebo predikáty, ktoré sebe pripisujeme a druhým upierame. V kultúrnej oblasti druhej polovice 20. storočia v Portugalsku sa podľa Lourença stávame svedkami „nacionalisticky založenej vlny, až exaltovaného zaujatia pre všetko, čo je alebo nám pripadá špecificky naše, pôvodné a odlišné“. Portugalské nacionalistické nadšenie sa obracia „k jazyku, k dielam, činom, mýtom, zvykom – dobrým či zlým – a stotožňuje sa s nimi, aby sa nerozplynuli v cudzom mori“ (Lourenço 2002: 37–38). Portugalsko tak vo veľkej národnej minulosti nachádza nástroj boja proti zmiznutiu v európskom prúde, rovnako ako proti unifikačným vplyvom globalizácie.

Túto skutočnosť si všíma aj Onésimo Teotónio Almeida a prikláňa sa k myšlienke Eduarda Lourença, ktorý si myslí, že Portugalsko trpí problémom „hyperidentity“, tzv. „chorobným lipnutím na zaľúbenom hĺbaní o rozdiely, ktorý nás charakterizuje alebo ktorý si ako charakteristický predstavujeme v porovnaní s inými národnosťami, národmi a kultúrami“

---

⁵³ V portugalskej porevolučnej zahraničnej politike dominoval ešte jeden smer, *terceiro-mundismo*, ktorý predstavoval alternatívu k prevažujúcej proeurópskej politickej orientácii Portugalska. Predstavitelia tohto hnutia podporovali zvláštne prepojenie Portugalska s „tretím svetom“, predovšetkým s jeho bývalým koloniálnym priestorom.

(2002: 16). Almeida sa portugalským kultúrnym národným pomerom venuje v knihe s veľavravným titulom *Posadnutosť portugalskosťou* (*A Obsessão da Portugalidade*). Azorský filozof pôsobiaci na Brownovej univerzite v Spojených štátoch na základe obrovského množstva zozbieraných a analyzovaných portugalských titulov v knihe tvrdí, že na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov vzniklo nespočetné množstvo literatúry, ktorá sa zaoberala úvahami o stave postkoloniálneho Portugalska a posadnutosťou otázkami identity – Kto sme? Kde sme? A kam smerujeme?

1.9.4 Migrácia a rasizmus

Dekolonizáciu v Portugalsku sprevádzal návrat státisícov kolonistov, tiež nazývaných „navrátilci“, späť do materskej zeme, ktorí si museli nájsť miesto v pretvárajúcej sa portugalskej spoločnosti.⁵⁴

Ďalším význačným vývojom v kontexte postkoloniálnych vzťahov medzi Portugalskom a jeho bývalými africkými kolóniami je otázka prisťahovalectva.⁵⁵ Od roku 1974 sa Portugalsko stalo krajinou, ktorá postupne prijíma obyvateľov z bývalých afrických kolónií, Brazílie, východnej Európy a v menšej miere i z častí južnej a východnej Ázie. Prevažná väčšina z nich sa sústreďuje v Lisabone a jeho okolí. Tieto migračné toky smerujúce do Portugalska oslabili koncepty etnickej, kultúrnej a jazykovej homogenity v Portugalsku a konfrontovali Portugalcov s ich vlastnými predstavami o kolonializme, hlavne tie, ktoré sa týkali rasového miešania, tolerance a osobitosti portugalského kolonializmu.

V Portugalsku sa do popredia dostala otázka rasizmu. Prejavý odporu, netolerance a rasizmu voči prisťahovalcom prevažne z Afriky a ich potomkom sú v portugalskej spoločnosti v ostrom rozpore s hlboko zakorenenými národnými mýtmi portugalskej kultúrnej výnimočnosti a lusotropikalizmu. Tejto problematike sa v Portugalsku a bývalých kolóniách

---

⁵⁴ Viac k tejto téme viď Peralta, E. (2019): *A integração dos “retornados” na sociedade portuguesa: identidade, desidentificação e ocultação*. *Análise Social*, Vol. 54 (231).

⁵⁵ Prvá vlna afrického prisťahovalectva do Portugalska sa uskutočnila ešte v dobe portugalského impéria v Afrike, predovšetkým medzi rokmi 1955 a 1973, keď bolo do metropoly prijatých do zamestnania približne osemdesiat tisíc obyvateľov z Kapverd z dôvodu nedostatku pracovnej sily spôsobenej nárazovou emigráciou Portugalcov do Európy a Severnej Ameriky a koloniálnymi vojnami v Afrike po roku 1961. Druhá vlna sa odohrala v čase dekolonizácie v roku 1975 a tvorili ju obyvatelia zo všetkých bývalých afrických kolónií, ktorí boli portugalskými štátnymi príslušníkmi afrického pôvodu na základe rodičovstva alebo práce v koloniálnej správe.

venuje portugalská novinárka Joana Gorjão Henriques z denníka *Público*. Henriques už v úvode knihy *Rasizmus po portugalsky* (*Racismo em Português*) zdôrazňuje, že sa svojou prácou nepokúšala nahradiť rolu akademikov a akademičiek, ktorí k rasovým otázkam pristupujú z iného uhla pohľadu a hĺbkou. Cieľom jej kníh podľa nej bolo dať hlas tým, ktorých nie je počuť a tým, ktorí zažili a zažívajú rasizmus na „vlastnej koži“. V tejto reportážnej knihe na základe mnohých rozhovorov, ktoré sa uskutočnili na jej cestách v Angole, Mozambiku, Guinei-Bissau, Kapverdských ostrovoch, Svätom Tomášovi a Princovom ostrove, dekonštruuje polemickú otázku rasizmu v dobe portugalského kolonializmu. O štyridsať rokov neskôr sa v súvislosti s nezávislosťou bývalých portugalských kolónií v knihe pýta: do akej miery rasizmus stále ovplyvňuje spoločenské, politické a hospodárske vzťahy v postkoloniálnych krajinách? V druhej knihe s názvom *Rasizmus v krajine bielych zvykov* (*Racismo no País dos Brancos Costumes*) sa venuje otázkam rasizmu priamo v rodnom Portugalsku. Rovnako ako v prvom prípade, autorka, na základe svedectiev ľudí, ktorí nejakým spôsobom čelili rasovej diskriminácii v Portugalsku, poukazuje na prítomnosť a zakorenenosť rasizmu v spoločnosti, ktorá sa podľa jej mienky prezentuje ako spoločnosť bez rasových predsudkov. Tie sú podľa nej napríklad viditeľné na nevyváženom zastúpení a teda nízkej reprezentatívности obyvateľov z bývalých kolónií a ich potomkov vo vzdelávacích, mienkotvorných a strategických inštitúciách v portugalskej spoločnosti. Jedným z najviditeľnejších prejavov rasizmu v Portugalsku je aj priestorová segregácia tohto výrezu obyvateľstva.

Skutočnosť, že ani dnes neexistuje rovnováha medzi počtom černochoch, ktorých vidíme na ulici, a počtom černochoch na vedúcich pozíciách v spoločnosti, je prinajmenšom prekvapujúca. Nedostatok reprezentatívности výrazného výrezu portugalskej spoločnosti – výrezu, ktorý niektoré oficiálne miesta používajú ako zástavu kozmopolitizmu obyvateľstva – odráža systém, ktorý diskriminuje na základe farby pleti. V Portugalsku sa však len málo odráža úloha Portugalcov ako kolonizátorov, konkrétne ich zodpovednosť za nevyváženosť rasových vzťahov medzi bielym a čiernym obyvateľstvom, ako aj ich zodpovednosť za vznik a pretrvávanie rasizmu⁵⁶ (Henriques 2016: 11–12).

---

⁵⁶ „O facto de, ainda hoje, não existir qualquer correspondência entre o número de negros que vemos na rua e o número de negros em lugares de liderança na sociedade é, no mínimo, surpreendente. A ausência de representatividade de uma fatia expressiva da sociedade portuguesa – fatia usada como bandeira de cosmopolitismo da população por algumas entidades oficiais – espelha um sistema que discrimina pela cor de pele. Porém, em Portugal reflecte-se pouco sobre o papel dos portugueses enquanto colonizadores e, especificamente, sobre a sua

V súčasnom Portugalsku, predovšetkým v najchudobnejších častiach Lisabonu a jeho okolí, žije značná populácia obyvateľov z bývalých kolónií a ich potomkov. Podľa Fernanda Arenasa sa „Afrika medzi Portugalcami stala populárnou ‚kultúrnou komoditou‘, najmä v oblasti hudby, literatúry, kuchyne a tanečných klubov“⁵⁷ (2010: 17).

1.9.5 Historický vývoj lusofónnej komunity

V polovici sedemdesiatych rokov už suverénne bývalé kolónie stáli pred novými problémami, ako boli občianska vojna v Angole (1975–2002) a Mozambiku (1977–1992), politická nestabilita v Guinei-Bissau alebo invázia Východného Timoru Indonéziou (1975–1995). V prekérnej situácii sa nachádzala aj Brazília, ktorá tápala v chaose vojenského režimu (1964–1984). Výsledkom týchto rôznorodých politických, sociálnych a ekonomických pomerov krajín s portugalským jazykom tak bola badateľná vzdialenosť a roztrieštenosť. Tá bola podmienená nielen geografiou, keďže sa lusofónne krajiny rozprestierajú na štyroch kontinentoch, ale i orientáciou, pretože skôr než sa stali súčasťou lusofónneho priestoru – *Spoločenstva zemí s portugalským jazykom* (Comunidade dos Países de Língua Portuguesa, skratka CPLP), sústredili sa na interné politické záležitosti a začleňovali sa k iným, či už ekonomicky rozvinutejším, alebo politicky a kultúrne blízkym nadnárodným celkom. Ako príklad možno uviesť Angolu, ktorá sa stala súčasťou Africkej únie; Mozambik, ktorý sa stal pozorovateľským štátom vo Frankofónii a súčasťou Commonwealthu; Brazíliu, ktorá bola jedným zo zakladateľov obchodného bloku Mercosuru a nakoniec aj samotné Portugalsko, ktoré vstúpilo do Európskej únie. Zásadná premena vzájomných vzťahov portugalsky hovoriacich krajín sa uskutočnila až v poslednej dekáde 20. storočia.

Nadnárodné priestory, akými sú Lusofónia, Frankofónia, Hispanofónia či Commonwealth, boli výsledkom snahy o posilnenie a decentralizovanie medzikontinentálneho dialógu medzi krajinami, ktoré zdieľajú spoločný jazyk. Tieto konfigurácie majú základ v historicko-kultúrnom prepojení a privilegovaných väzbách, ktoré medzi krajinami z koloniálneho usporiadania pretrvali. V prvých troch príkladoch môžeme ako o faktore, ktorý

---

responsabilidade no desequilíbrio das relações raciais entre brancos e negros, bem como sobre a sua responsabilidade na criação e na persistência do racismo.“

⁵⁷ „Africa has become a popular “cultural commodity” among Portuguese, most notably its music, literature, cuisine, and dance clubs.“

tieto krajiny prepája, hovoriť predovšetkým o jazyku. V štvrtom prípade musíme okrem jazyka prihliadať aj na existujúce politické prepojenia, ktoré niektoré z nezávislých území udržiavajú s bývalou britskou koloniálnou mocnosťou.

Myšlienka politickej alebo kultúrnej integrácie území, ktoré sa v minulosti nachádzali pod portugalských vplyvom a dnes ich s Portugalskom spájajú historické, jazykové a kultúrne väzby, sa objavila opakovane a v rôznych podobách. V 19. a 20. storočí prevažovala myšlienka portugalsko-brazílskeho spojenectva. Posilnenie portugalsko-brazílskych vzťahov a výhody, ktoré by z tohto spojenectva plynuli, sa stali predmetom diskusie intelektuálov z oboch brehov Atlantiku. Najvýraznejším prostriedkom, ktorý sa podieľal na propagácii politicko-kultúrneho projektu medzi Brazíliou a Portugalskom bol kultúrny mesačník *Atlântida* pre Portugalsko a Brazíliu, ktorý vychádzal v Lisabone v rozmedzí rokov 1915–1920 (Guimarães 2009). Jeho zakladateľmi boli riodejaneirskí literáti Paulo Barreto, João do Rio a João de Barros z Lisabonu. Časopis sa zaoberal relevantnými literárnymi, historickými a kultúrnymi otázkami v Brazílii a Portugalska pričom otázka vzniku portugalsko-brazílskej komunity v ňom patrila medzi najdiskutovanejšie témy. Jeden z prvých brazílskych intelektuálov, ktorý sa vyslovil pre vznik Luso-brazílskej federácie ako možného politického usporiadania Brazílie bol spisovateľ Silvio Romero (1851–1914) v prednáške s názvom „Portugalský prvok v Brazílii“ (O elemento português no Brasil) publikovanej v roku 1902 v Lisabone.

Carmen Maciel (2010: 122) v dizertačnej práci „Formovanie lusofónnej komunity od bývalého centra“ (A Construção da Comunidade Lusófona a partir do Antigo Centro) odkazuje na Luísa Ferreiru Lopesa a Octávia dos Santosa, ktorí sa vo svojich výskumoch venovali vývoju vzťahov Portugalska a bývalých afrických kolónií po roku 1974. Obaja tvrdia, že myšlienka lusofónnej komunity, tak ako ju poznáme dnes, vychádza z veľkej časti z myslenia Gilberta Freyra a Agostinha da Silvu, na ktorých neskôr nadviazal António de Spínola⁵⁸ v diele *Portugalsko a budúcnosť* (Portugal e o Futuro, 1974) a historik Joaquim Barradas de Carvalho v diele *Smerovanie Portugalska* (O Rumo de Portugal, 1974). V myšlienkach týchto autorov neskôr pokračovali porevoluční politici Mário Soares a Jaime Gama, ktorí presunuli myšlienku lusofónnej komunity do praktickej roviny a aktívne začali portugalskú zahraničnú politiku orientovať na posilnenie vzťahov s krajinami PALOPu a Brazíliou. V tomto období sa datuje formovanie myšlienky „spoločenstva siedmich krajín“, ktoré vyvrcholilo vznikom CPLP.

---

⁵⁸ António de Spínola (1910–1996) bol portugalský vojenský dôstojník, politik a prezident Portugalska v roku 1974, ktorý zohral dôležitú úlohu pri prechode Portugalska k demokracii po Klinčekovej revolúcii.

Projekt vybudovania formálnej portugalsky hovoriacej komunity prechádzalo dlhé obdobie rokovaní medzi Portugalskom, krajinami PALOPu⁵⁹ a Brazíliou. Carmen Maciel predkladá chronologický prehľad niektorých relevantných udalostí a iniciatív v rozmedzí rokov 1953–1996 a osobností s nimi spojených, ktoré vyvrcholili vznikom formálnej lusofónnej komunity a inštitucionalizáciou CPLP. Za počiatkový moment tohto medzikontinentálneho dialógu sa podľa autorky považuje „Dohoda o priateľstve“ (O tratado da amizade) medzi Brazíliou a Portugalskom z novembra 1953. O tri roky neskôr už portugalský mysliteľ Agostinho da Silva predložil myšlienku vzniku portugalského spoločenstva na princípe jazyka a kultúry. Na prelome rokov 1964–1965 Adriano Moreira založil hnutie Únia spoločenstiev portugalskej kultúry (União das Comunidades de Cultura Portuguesa). V roku 1974 portugalské politické elity diskutovali o možnosti vzniku luso-afro-brazílskej komunity. Tento zámer následne stroskotal kvôli zjavnej neokolonialistickej povahe tohto projektu. V roku 1984 Jaime Gama⁶⁰ na Kapverdských ostrovoch predniesol príhovor, v ktorom navrhoval vytvorenie Spoločenstva portugalských krajín. O rok neskôr vysokí predstavitelia siedmych portugalsky hovoriacich krajín na dohovore OSN o morskom práve, podpísali prvý spoločný diplomatický text v portugalčine. V roku 1986 vzniklo Združenie univerzít portugalského jazyka (Associação das Universidades de Língua Portuguesa, skratka AULP). V novembri 1989 sa v brazílskom meste São Luís do Maranhão uskutočnil prvý samit portugalsky hovoriacich krajín – Brazílie, PALOPu a Portugalska, ktorý vyústil do vzniku Medzinárodného ústavu portugalského jazyka (Instituto Internacional da Língua Portuguesa, skratka ILLP). V roku 1992 vznikol Inštitút Camões⁶¹ (Instituto Camões, skratka IC), ktorý dnes financuje Portugalské centrá v Európe, Afrike, Amerike a jeho odnož Portugalský inštitút pre Orient (Instituto Português do Oriente, skratka IPOR) sa naopak sústreďuje vo východnej oblasti. V marci roku 1993 Itamar Franco⁶² a José Aparecido de Oliveira⁶³ v mene brazílskej vlády predložili politicko-diplomatický návrh na vytvorenie CPLP. V priebehu roku 1994 sa sformovala stála pracovná rada pre prípravu samitov hláv štátov a predsedov vlád a ústavy

---

⁵⁹ PALOP (Países Africanos de Língua Oficial Portuguesa) je akronym pre označenie piatich afrických krajín, v ktorých je portugalský jazyk oficiálnym jazykom alebo jedným z oficiálnych jazykov. Tieto krajiny sú tiež často nazývané pod pojmom lusofónna Afrika.

⁶⁰ Jaime Gama je bývalý portugalský politik, ktorý od mladého veku aktívne vystupoval proti Salazarovej diktatúre. V porevolučnom období sa stal v rokoch 1976–1978 ministrom vnútra, v rokoch 1983–1985 bol ministrom zahraničných vecí a v rokoch 1995–2002 zastával funkciu predsedu vlády. Takisto sa považuje za jedného zo zakladateľov CPLP.

⁶¹ Inštitútom pre kultúrnu politiku v Portugalsku pred vznikom IC bol Inštitút vysokej kultúry (Instituto da Alta Cultura) v rokoch 1952–1976 a Inštitút portugalskej kultúry a jazyka (Instituto de Cultura e Língua Portuguesa).

⁶² Itamar Franco bol brazílsky politik a prezident Brazílie v rokoch 1992–1994.

⁶³ José Aparecido de Oliveira bol brazílsky minister kultúry v rokoch 1985–1988.

CPLP. Na nastávajúcom samite v lisabonskom Beléme 17. júla 1996, na ktorom sa zúčastnili hlavy štátov a vlád siedmich nezávislých štátov, v ktorých je oficiálnym jazykom portugalčina, bolo oficiálne založené *Spoločenstvo krajín s portugalským jazykom* (2010: 159).

Diário de Notícias dňa 17. júla 1992, v deň vzniku CPLP, ako jedného z otcov zakladateľov a sprostredkovateľov tejto myšlienky okrem Agostinha da Silvy zmieňuje Jaima Gamu, autora spomínaného prvého diplomatického textu siedmich krajín s portugalským jazykom a Aparecida de Oliveiru, vtedajšieho brazílskeho veľvyslanca v Lisabone, ktorý vnukol lusofónnej myšlienke formálnu politickú formu v podobe ústavy CPLP (Epifânio 2011: 325).

Zakladajúcimi členmi CPLP boli Portugalsko, Brazília, Angola, Mozambik, Guinea-Bissau, Kapverdské ostrovy a Svätý Tomáš a Princov ostrov. V roku 2002 sa po získaní nezávislosti od Indonézie k organizácii pripojil aj Východný Timor. A v roku 2014 sa ako doposiaľ posledným a deviatym členom CPLP stala Rovníková Guinea, ktorej prijatie sprevádzali kontroverzie. CPLP ako jeden z pro argumentov prijatia Rovníkovej Guinei do lusofónnej organizácie uvádza prítomnosť od portugalčiny odvodených kreolských jazykov v niektorých oblastiach tejto západoafrickej krajiny. Neskôr sa objavili pochybnosti o tom, či členstvo Rovníkovej Guinei v CPLP nemalo skôr účelový a mocenský charakter.

Ako je uvedené na oficiálnej stránke CPLP,⁶⁴ CPLP je nadnárodná organizácia, ktorá lusofónnym štátom vytvára inštitucionálny rámec pre spoločné ciele, politickú spoluprácu a záujmy s dôrazom na „propagáciu a šírenie portugalského jazyka vo svete a v krajinách CPLP“.

V ústavnej deklarácii CPLP,⁶⁵ ktorá pozostáva z dvadsiatich piatich bodov sa krajiny zaviazali k politickým, kultúrnym a ekonomickým cieľom: k upevňovaniu národnej a viacnárodnej kultúrnej reality, ktorá dáva portugalsky hovoriacim krajinám ich svojráznu identitu; posilneniu vzájomnej spolupráce a súdržnosti s cieľom zlepšiť sociálny a ekonomický rozvoj všetkých členských štátov; upevnenie medzinárodného postavenia všetkých portugalsky hovoriacich krajín, ktoré síce tvoria geograficky diskontinuálny priestor, ale spojuje ich spoločný jazyk ako „historické spojenie“ a „spoločné dedičstvo“, vyplývajúce z niekoľko storočnej „koexistencie“ medzi členskými krajinami. Značný dôraz sa v deklarácii kladie predovšetkým na jazykovú politiku, na šírenie a posilnenie portugalčiny vo svete. K ďalším

---

⁶⁴ Oficiálna stránka CPLP: <https://www.cplp.org/>

⁶⁵ Online: <https://www.cplp.org/Default.aspx?ID=3869> (cit. 17. 1. 2020).

cieľom CPLP patrí šírenie kultúrnej tvorby všetkých krajín CPLP a ich projekcia na medzinárodnej úrovni. CPLP sa vo svojej podstate snaží pôsobiť ako platforma, v ktorej prostredníctvom politiky združovania v globalizovanom svete, pluralitné komunity, identity a reality nie sú iba o geografickej polohe, ale hlavne o zdieľanej histórii a jazyku, spoločných ekonomických cieľoch a kultúrnych praktikách, ktoré môžu vytvoriť nové oblasti geografickej afinity (*geographies of affinity*).

Vznik, činnosti a inštitúcie CPLP považujeme za nadmieru zaujímavé, avšak v tejto diplomovej práci nemáme dostatok priestoru na ich detailnejšie predstavenie. V českom jazyku sa problematike CPLP z inštitucionálneho hľadiska venuje Ivana Uhlířová v bakalárskej práci „Lusofonie – reintegrace portugalského impéria?“ a Jiří Bedrníček v bakalárskej práci „CPLP a pozice portugalského jazyka v mezinárodních organizacích“.

Lusofónia

„Lusofónia je dnes našou novou ružovou mapou, do ktorej môžu byť vpísané všetky minulé impériá, neviditeľné a dokonca na smiech každému, kto sa na nás pozerá zvonka, ale pre nás [Portugalcov] žiaria ako plameň v átriu našej duše“

Eduardo Lourenço⁶⁶

Rok 1974 neznamenal pre Portugalsko len stratu koloniálnej ríše, ale so zánikom tohto priestoru malé európske Portugalsko zároveň prišlo o svoj zdroj pýchy a veľkolepý (seba)obraz, ktorý sa oň opieral. V postkoloniálnom období sa začal formovať nový priestor, v ktorom sa preformovali a nanovo prežívajú a prehlbujú väzby s týmto priestorom z minulosti. Lusofónia, ktorá je dnes jeho stelesnením, je v Lourençovom odkaze akýmsi plátnom, na ktoré Portugalsko premieta svoje národné ambície a narcizmus. Iní ju považujú za symbolické pokračovanie impéria, alebo „priestor imaginárneho útočiska“⁶⁷ a „imperiálnej nostalgie“⁶⁸ (Martins 2004: 2). Eduardo Lourenço hovorí, že sen o vybudovaní lusofónneho spoločenstva už zo „svojej povahy a tá, vychádzajúc z histórie a mytológie, je snom, ktorý je svojím pôvodom, stavbou, úmyslom a veľkosťou portugalský“⁶⁹ (Lourenço 1999: 162–163).

„Ružovú mapu“ z 19. storočia a neúspešnú konkretizáciu tohto plánu, ktorá sa stala symbolom portugalskej periférnosti a zároveň bola aj žiarivým dôkazom portugalskej imaginárnej existencie, konkrétne tzv. predstavivosti centra, dnes podľa filozofa na symbolickej úrovni nahrádza práve lusofónia. Lusofónia figuruje ako priestor, prostredníctvom ktorého si Portugalsko kompenzuje svoju periférnosť, ktorá sa so stratou koloniálnej ríše po roku 1974 znásobila a vstupom do Európskeho spoločenstva v roku 1986 opäť zmenšila.

---

⁶⁶ „A lusofonia é hoje o nosso *mapa cor-de-rosa* onde todos esses impérios podem ser inscritos, invisíveis e até ridículos para quem nos vê de fora, mas brilhando para nós como uma chama no átrio da nossa alma.“ Lourenço, E. (1999): *A Nau de Ícaro. Imagem e Miragem da Lusofonia*. s. 177.

⁶⁷ „espaço de refúgio imaginário“

⁶⁸ „nostalgia imperial“

⁶⁹ „[...] por natureza – [e a natureza sempre foi] sobretudo história e mitologia – um sonho de raiz, de estrutura, de intenção e de amplitude lusíada.“

Lourençov návrh by bol v súlade s tézou Boaventury de Sousa Santosa o semiperiférnom postavení Portugalska na medzinárodnej scéne národov a jeho projekcie do koloniálneho priestoru. Santos prostredníctvom výrazu semiperiféria vymedzil Portugalsko ako krajinu, ktorá sa definovala ako centrum svojej koloniálnej ríše no súčasne bola perifériou Európy a teda bola krajinou, ktorá sa „predstavovala ako centrum“. Santosov koncept semiperiférie neskôr doplnila Margarida Calafate Ribeiro o myšlienku, že portugalská koloniálna ríša sama o sebe odpovedala „predstavivosti centra“, v ktorom sa prekrývali obrazy Portugalska ako krehkého centra koloniálnej ríše, alebo imperiálnej periférie, ktorá si iba prostredníctvom impéria dokázala predstaviť seba ako centrum.

V prechádzajúcich kapitolách sme sa zároveň na príklade portugalskej koloniálnej ríše pokúsili ukázať, akým spôsobom kolonializmus uviedol do nových vzťahov rôzne kultúry a národy. Potreba štruktúrovať „objavený“ svet sa odohrala na princípe eurocentrického pohľadu na svet, ktorého špecifiká a rozdiely boli hodnotené ako nedostatky a deviácie od západnej eurocentrickej normy, ktorá sa stala univerzálne platným nástrojom koloniálnej nadvlády.

Z hľadiska súčasnosti je dôležité túto univerzálnu platnosť eurocentrického poznania neustále spochybňovať. Kritici a kritičky lusofónie si uvedomujú, že eurocentrické myslenie ako rezíduum kolonializmu je stále súčasťou postkolonializmu. Jeho prejavy v lusofónnej konštrukcii portugalský profesor Moisés de Lemos Martins nazýva ako „omyly lusofónie“ ktoré podľa neho znemožňujú rozumný a tvorivý výhľad na súčasnú lusofóniu ako heterogénneho jazykového a kultúrneho spoločenstva a zabraňujú jeho rozvíjaniu. Sociológ volá preto po nutnosti tieto portugalskocentrické predstavy dekonštruovať.

Martins poukazuje na štyri eurocentrické výkladové roviny lusofónie. Prvou z nich je podľa sociológa samotná predstava Portugalska ako centra lusofónie, ktorú môžeme pozorovať v argumentácii o privilegovaných väzbách Portugalska s krajinami z globálneho juhu. Tu patrí aj šírenie predstavy Portugalska ako krajiny s tradíciou „medzikultúrneho dialógu“ a „rasového a kultúrneho miešania“. Tieto predstavy nachádzame predovšetkým v určitých politických a kultúrnych diskurzoch portugalskej elity. Druhým prejavom eurocentrizmu v lusofónnej konštrukcii je rekonštrukcia portugalských koloniálnych naratívov v potkoloniálnom kontexte, ktorá je vo veľkej miere poznačená oslavným pátosom. Tretím, ktorý zároveň spadá pod druhý portugalskocentrický prejav, je oživovanie niektorých téz teórie lusotropikalizmu, konkrétne tých o ľudskejšom spôsobe kolonizácie, či jej interpretácie ako „stretu kultúr“, ktorá glorifikuje

Portugalsko a jeho jedinečný „spôsob pobývania na svete“. Štvrtým omylom lusofónie, ktorý Martins definuje, je utápanie sa v resentimentoch portugalskej koloniálnej ríše, ktoré posilňujú obavy bývalých kolónií o neokoloniálnej povahe tejto konštrukcie (2011: 25–27).

Podľa Alfreda Margarida, jedného z najvýznamnejších portugalských mysliteľov, ktorý patril medzi najhlasnejších kritikov lusofónnej myšlienky v Portugalsku na prelome tisícročia, sa invencia lusofónie v Portugalsku odohrala na pozadí „kolektívnej amnézie“ a „aktívneho zabúdania“ zásadných aspektov histórie, ktorá spoločnosť krajín s portugalským jazykom spája (2000: 76). Názor, že lusofónia je v kontexte portugalskej kultúry miestom „bez reflexie, povedomia a predovšetkým bez uznania seba, ale i iného [...], akýsi „iluzórny priestor portugalskej kultúry“⁷⁰ (2006: 24), je takisto východiskovou myšlienkou akademičky z Aveirskej univerzity Marie Manuel Baptisty.

1.10 Význam slova

Z etymologického hľadiska slovo lusofónia vzniklo spojením dvoch slov „lusó“ a „fónia“. Prefix „lusó“ je odvodený z latinčiny a označuje historickú oblasť Lusitániu (lat. Lusitania, port. Lusitânia), rímsku provinciu na západe Pyrenejského polostrova. Toto územie získalo svoje pomenovanie podľa Lusitáncov, ktorí ho obývali. V súčasnom portugalskom jazyku sú slová „lusó“ či „lusitano“ synonymami „portugalský“ či „Portugalec“. Slovo „fónia“ pochádza zo starej gréčtiny a znamená zvuk alebo hlas.⁷¹

Slovník súčasného portugalského jazyka (Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea) Akadémie vied v Lisabone slovo „lusofónia“ uvádza nasledovne: 1. Byť portugalský, hovoriť portugalsky; čo je vlastné portugalskému jazyku a kultúre 2. Spoločnosť tvorená krajinami a národmi, ktoré majú portugalčinu za materský alebo úradný jazyk 3. Šírenie portugalského jazyka vo svete.⁷²

---

⁷⁰ „[...] um lugar de “não reflexão,” de “não conhecimento” e sobretudo de “não-reconhecimento” quer de si próprio quer do outro, [...] uma espécie de espaço fantasmático da nossa cultura.“

⁷¹ Angolská hudobníčka Aline Frazão a spisovateľ Pepetela navrhujú namiesto slova lusofónia používať alternatívny termín „galeguia“, a to v odkaze na galicijsko-portugalský jazyk, z ktorého sa sformovala súčasná portugalčina. Tým by sa podľa ich názoru zamedzilo odkazu na portugalskú dominanciu a portugalský jazyk a kultúru, ktoré sú v prefixe „lusó“ ukotvené.

⁷² Qualidade de ser português, de falar português; o que é próprio da língua e cultura portuguesas 2. Comunidade formada pelos países e povos que têm o português como língua materno ou oficial 3. Difusão da língua portuguesa no mundo (s. 2310)

Houaissov slovník portugalského jazyka (Dicionário Houaiss da Língua Portuguesa, edição de 2005) pod slovom „lusofónia“ uvádza: 1. Zoskupenie ľudí, ktoré hovorí po portugalsky, či už ako materský jazyk alebo nie 2. Zoskupenie krajín, ktoré majú portugalsčinu za úradný alebo dominujúci jazyk na svojom území (lusofónia zahŕňa okrem Portugalska taktiež bývalé portugalskej kolónie – Brazíliu, Mozambik, Angolu, Kapverdy, Guineu-Bissau, Svätý Tomáš a Princov ostrov. Zahŕňa aj komunity portugalsky hovoriacich obyvateľov na Goi, v Damane, Macau v Ázii a vo Východnom Timore v Oceánii).⁷³

1.11 Vízie portugalského národného osudu

„Vo všetkých kritických chvíľach ľudského sociálneho života si racionálne sily, ktoré vzdorovali vzostupu starých mýtických predstáv, prestávajú byť isté sami sebou. V takých okamžikoch znovu nastáva čas mýtu.“

Ernst Cassirer⁷⁴

Portugalský spisovateľ, profesor a filozof Miguel Real sa domnieva, že Portugalsko v istom historickom okamžiku začalo obývať mýtický čas, v ktorom „historický ráz našej reality zoslabil v prospech mýtckej a imaginárnej reality poháňanej snom.“⁷⁵ Týmto momentom má Miguel Real namysli národnú tragédiu u Al-Qsar al-Kabíru z roku 1578, v ktorej údajne padol kráľ Šebestián, dôsledkom čoho Portugalsko stratilo svoju nezávislosť a stalo sa na celých šesťdesiat rokov súčasťou Španielska. Táto nečakaná tragická udalosť prerušila kontinuum vzostupného historického vývoja portugalského kráľovstva od 12. storočia (2017: 26–32). Tento prelom v portugalskej histórii viedol podľa Reala k vzniku pocitu historickej neúplnosti, akejsi nedokončenej misie portugalského národa. Vyjadrením tejto imaginárnej reality, do ktorej Portugalci roku 1578 vstúpili a po celé stáročia v nej pretrvali, sú najpevnejšie portugalské národné mýty – „šebastianizmus“ a učenie o „piatej ríši“

---

⁷³ Conjunto daqueles que falam o português com língua materna ou não 2. Conjunto de países que têm o português como língua oficial ou dominante (A lusofonia abrange, alé de Portugal, os países de colonização portuguesa, a saber: Brasil, Moçambique, Angola, Cabo Verde, Guiné-Bissau, São Tomé e Príncipe, abrange ainda as variedades faladas por parte da população de Goa, Damão e Macau na Ásia, e ainda a variedade do Timor na Oceania (s. 1793)

⁷⁴ Cassirer, E. (1946): *The Myth of the State*, s. 280 (Preklad Lucie Valentinová v diele *Stručný úvod do teorie mýtu*)

⁷⁵ „A nossa realidade passou a ser menos da natureza histórica e mais de natureza mítica, imaginal, levados pelo sonho.“

ako „symboly a vyjadrenia posvätného obrazu Portugalska a jeho sprostredkovateľskej role vo svetových dejinách“ (Lourenço 2002: 90).

Eduardo Lourenço tvrdí, že „vo všetkých dobách si národy, ktoré hrali nejakú rolu v dejinách, prisudzovali mesiášske poslanie“ (2002: 47). Portugalsko sa už od počiatku svojho vzniku pokladalo za národ vyvolený Bohom k uskutočňovaniu veľkých činov a šíreniu kresťanskej viery. Takéto pojmá sa v historiografii označuje ako „prozreteľnosť“ (providencializmus) a vyjadruje presvedčenie, že história predstavuje realizáciu vôle Boha. Túto predstavu nachádzame vyobrazenú aj na portugalskej štátnej vlajke v podobe tzv. armilárnej sféry, ktorá je vyjadrením role Portugalska ako objaviteľa nových svetov, rovnako ako výrazom univerzálneho charakteru portugalského národa. Ribeiro a Ferreira sa domnievajú, že „všetky politické, duchovné alebo poetické ríše sú zväčša výmyslami národa, ktorý hľadá univerzálnosť.“⁷⁶ (2003: 9). Vyjadrením tejto univerzálnosti sú v portugalskom prípade obrazy národného osudu – aspirácie na svetovú ríšu, ktorá má v národnej mytológii opakujúci sa a variabilný charakter. Nachádzame ju v podobe Piatej ríše, šebastianizmu alebo portugalského imperiálneho osudu.

Náboženský výklad portugalského národného osudu systematizoval jezuitský kazateľ António Vieira (1608–1697) v prorockej knihe *Dejiny budúcnosti* (História do Futuro) z roku 1718. V tomto diele Vieira položil základy myšlienky *piatej ríše* – univerzálnej kresťanskej ríše, ktorá mala byť po ríši babylonskej, médsko-perzskej, gréckej a rímskej poslednou kresťanskou ríšou na zemi pred príchodom Antikrista. Vieira bol presvedčený o tom, že Portugalci boli vyvoleným národom, ktorý bude morálne normy tohto budúceho svetového usporiadania hájiť. Piata ríša mala mať podobu kráľovstva Ducha svätého, o ktorom v 12. storočí kázal cisterciánsky mních Jáchym z Fiore.

Vízia portugalského národného osudu nachádza nový výraz o tri storočia neskôr v mystickej básnickej zbierke *Posolstvo* (Mensagem) od ontologicky rozpolteného portugalského básnika Fernanda Pessoa (1898–1936). Eduardo Lourenço poznamenáva, že toto dielo sa po jeho vydaní v roku 1934 vzápätí stalo „bibliou básnického nacionalizmu“ (2002: 91). Pessoa, skôr mystik hľadajúci zmysel života než apologéta národnosti, sa v *Posolstve* navracia k Vieirovej myšlienke *piatej ríše* a predstavuje v ňom inú budúcnosť portugalského národa – „hlbšiu a univerzálnejšiu zároveň“ (2002: 90), ktorej podstatou je

---

⁷⁶ „Todos os impérios, políticos, espirituais ou poéticos, são em grande parte ficções de uma nação em busca de universalidade.“

duchovné kráľovstvo – „mýtická vlasť mimo priestor a čas, ríša ducha a duše, očakávaná potom, čo pominuli ríše reality a histórie (Grécko, Rím, kresťanstvo, Európa)“ (2002: 94).

Fernando Pessoa, ktorý si pre Portugalsko svojej doby nikdy nevedel predstaviť žiadnu konkrétnu budúcnosť, hoci si uvedomoval zánik našej minulosti ako historického impéria, dokázal chápať náš osud len ako objavenie Indií, ktoré nie sú na žiadnej mape. A to aj napriek obrodným k budúcnosti zameraným aspektom, ktoré táto formula môže obsahovať [...] (Lourenço 2002: 17).

Víziu lusofónneho spoločenstva, ešte predtým než v roku 1966 získalo inštitucionálnu podobu, súčasní priaznivci a podporovatelia lusofónnej myšlienky spájajú s osobou Agostinha da Silvy (1906–1994). Renato Epifânio⁷⁷ v článku „Lusofónia dnes: odkaz Agostinha da Silvy“ (A Lusofonia Hoje: O Legado de Agostinho da Silva) ho považuje za jedného z prvotných teoretikov lusofónneho myslenia. Podľa jeho názoru Agostinho da Silva vo viacerých svojich textoch, ktoré pochádzajú z päťdesiatych rokov 20. storočia, predvídal vznik skutočnej lusofónnej komunity založenej na princípoch slobody a bratstva medzi portugalsky hovoriacimi krajinami a jej obyvateľmi, a ako jeden z prvých definoval lusofónne spoločenstvo ako priestor kultúrny, ktorý patrí všetkým portugalsky hovoriacim národom:

Z európskeho obdĺžnika sme sa stali niekým úplne iným. Teraz je Portugalsko celé portugalsky hovoriace územie. Brazílčania ho môžu nazvať Brazília a Mozambičania ho môžu nazývať Mozambik. Je to vlasť otvorená všetkým ľuďom, je tým, čo Fernando Pessoa nazýval svojou vlasťou: portugalský jazyk. Dnes je táto vlasť nás všetkých⁷⁸ (Epifânio 2011: 325–326).

V Agostinhovej myšlienkovvej línii pokračuje kultúrno-občianske hnutie *Medzinárodné lusofónne hnutie* (Movimento Internacional Lusófono, skratka MIL)⁷⁹. Jeho zakladatelia a široká medzinárodná členská základňa sa hlásia ku Agostinhovi da Silva ako k svojmu predobrazu a vzoru. Toto hnutie podporuje posilnenie väzieb medzi portugalsky

---

⁷⁷ Renato Epifânio je univerzitný profesor, člen portugalskej jazykovej spoločnosti a asociácie Agostinho da Silva. Od roku je predsedom Lusofónneho medzinárodného hnutia.

⁷⁸ „Do rectângulo da Europa passámos para algo totalmente diferente. Agora, Portugal é todo o território de língua portuguesa. Os brasileiros poderão chamar-lhe Brasil e os moçambicanos poderão chamar-lhe Moçambique. É uma Pátria estendida a todos os homens, aquilo que Fernando Pessoa julgou ser a sua Pátria: a língua portuguesa. Agora, é essa a Pátria de todos nós.“

⁷⁹ Oficiálna stránka MIL: www.movimentolusof

hovoriacimi krajinami na úrovni kultúrnej, politickej, spoločenskej a ekonomickej. Taktiež sa prezentuje ako združenie, ktoré buduje CPLP „zdola“, na úrovni občianskej spoločnosti. MIL od roku 2008 vydáva vlastný kultúrny časopis pre 21. storočie – *Nova Águia*⁸⁰, ku ktorému hnutie MIL vypracovalo kultúrny manifest.⁸¹ Táto platforma, má podporu prominentných kultúrnych osobností a má za sebou intenzívnu kultúrnu činnosť.

1.12 Významové spektrum lusofónie

Postkoloniálny termín lusofónia je v jeho rôznych modifikáciách komplexný a ambivalentný koncept, ktorý sa neopiera o jasnú definíciu a nie je viazaný na konkrétnu úzku teoretickú pozíciu. Príčin je viacero. Jednou z nich je fakt, že od svojho vzniku sa tento koncept vyvíjal a jeho obsah sa nad jeho pôvodný jazykový rámec rozširoval. Preto je jeho interpretácia predmetom pomerne rozsiahleho dialógu, ktorý dodnes prebieha na pôde akademických a výskumných inštitúcií. Mnohí sa zhodujú na tom, že je to koncept, ktorý je stále v procese konštrukcie. Ďalšou príčinou obtiažnosti tento pojem jasne vymedziť je jeho umiestnenie a používanie v súvislosti s ďalšími nanajvýš ťažko uchopiteľnými a komplexnými konceptmi, akými sú napríklad jazyk, identita, kultúra, komunita a iné. Francúzsky historik Yves Léonard tvrdí, že lusofónia je kategória s výsostne polysémickým charakterom, vďaka ktorému je otvorená toľkým interpretáciám, koľko oblastí jej používania existuje (1999: 438).

Názor, že lusofónia je z konceptuálneho ťažko definovateľná a mnohokrát generalizovaná kategória, zdieľajú viacerí akademici a akademičky. Jedná z nich, Paula Cristina Pacheco Medeiros, v článku „Lusofónia: diskurzy a obrazy“ (Lusofonia: Discursos e Representações) uvádza že:

myšlienka lusofónie je častokrát spájaná s množstvom rôznorodých významov, ktoré v sebe okrem iného zahŕňajú politické ideológie, vnútroštátne vzťahy, hospodárske záujmy, otázky

---

⁸⁰ Časopis *Nova Águia* odkazuje na časopis *A Águia*, ktorý vydávalo nacionalisticko-kultúrne hnutie *Portugalská obroda*, ktoré vzniklo v roku 1912 v Porte. Jej hlavnými predstaviteľmi bol historik a politik Jaime Cortesão, filozof Leonardo Coimbra a básnik Teixeira de Pascoaes. Portugalská obroda si kládla za cieľ prispieť k obnove zeme a apelovala na prebudenie portugalskej „rasy“ k jej pravej podstate, ktorou je *saudade*. Teixeira Pascoaes definoval *saudade* ako pravú podstatu človeka a portugalskej národnej duše.

⁸¹ Online: <https://triplov.com/Filosofia/Nova-Aguia/Manifesto.html>

jazyka a identity, ktoré potom vedú k ťažkostiam lusofóniu a lusofónny svet z konceptuálneho hľadiska vymedziť⁸² (2005: 1).

Základné skutočnosti, ktoré tento termín označuje, môžeme podľa Yvesa Léonarda (1999) zhrnúť do štyroch významových rovín. Prvá z nich, pôvodná a najviac zrozumiteľná, je rovina jazyková. Odhaduje sa, že dnes po portugalsky celosvetovo hovorí a lusofóniu tvorí približne 270 miliónov ľudí. Táto jazyková dimenzia lusofónie sa viaže na druhú, geografickú rovinu. Lusofónia alebo „lusofónny svet“ je teda geograficky fragmentovaná lingvistická oblasť, v ktorej je portugalčina materským, úradným alebo jedným z úradných jazykov a rovnako ako aj jazykom komunikačným. Túto sféru tvorí deväť krajín – Portugalsko, Brazília, Angola, Mozambik, Guinea-Bissau, Kapverdské ostrovy, Svätý Tomáš a Princov ostrov, Macao a Východný Timor. V širšej perspektíve lusofónny jazykový priestor v sebe zahŕňa aj oblasť Galície, územia, ktoré boli v dobe zámorskej expanzie pod portugalským vplyvom ako napríklad Goa, Daman, Diu a Macao, a taktiež portugalské diaspóry. Táto geograficko-lingvistická realita je z tretieho, historického hľadiska, výsledkom rôznorodých historických prepojení portugalsky hovoriacich krajín a oblastí, ktoré započali v dobe portugalskej expanzie v 15. storočí a pokračovali v rámci koloniálneho usporiadania. Dnes, preto koncept lusofónie prebýva na spoločných, no zároveň výrazne ambivalentných históriách a pamätiach.

Tieto tri roviny dopĺňa a konštruuje nemenej významná politicko-inštitucionálna dimenzia tohto konceptu. Význam lusofónie ako inštitúcie a nadnárodnej aliancie portugalsky hovoriacich krajín, ktorej súčasťou je mnoho organizácií s cieľom propagovať portugalský jazyk a s ním spojené lusofónne kultúry a geografické priestory tak ako prehĺbiť väzby v rámci tohto portugalsky hovoriaceho priestoru, krajín a jednotlivcov. Kľúčovou politickou lusofónnou inštitúciou je CPLP, nadnárodná organizácia s politickými, ekonomickými a kultúrnymi cieľmi, ktorá v súčasnosti zohráva úlohu multilaterálnej platformy pre vzájomnú spoluprácu deviatich lusofónnych krajín a devätnástich pridružených krajín pozorovateľských. Organizácia funguje na princípe jazyka ako prepojenia krajín na úrovni komunikačnej a kultúrnej, avšak spolupráca sa týka aj ostatných významných oblastí.

---

⁸² „A ideia de Lusofonia surge frequentemente associada a um conjunto plural de significados que combina ideologias políticas, relações inter-estatais, interesses económicos, questões linguísticas e identitárias, entre outras, resultando daí uma dificuldade em se delimitar conceptualmente o que se designa por Lusofonia e espaço lusófono.“

O lusofónii sa častokrát diskutuje ako o portugalsko-centrickej predstave. Portugalský profesor z Coimberskej univerzity Carlos Reis (1997) zachycuje komplexnosť tejto konštrukcie na základe troch princípov – *interdisciplinarita*, *diverzita* a *relativita*, ktoré sa s týmito centrickými predstavami vylučujú. Reis síce tvrdí, že lusofónia je sférou lingvistickou, no potenciál, ktorý v sebe má, ďaleko presahuje jej jazykovú rovinu, pretože dnes vo svete reprezentuje spoločenstvo ľudí, ktorí sa okrem jazyka podieľajú na vytváraní ďalších spoločenských hodnôt. Keďže je tento koncept zároveň zasadený do politického, ekonomického, kultúrneho a mediálneho priestoru lusofónnych krajín, môžeme vychádzať z toho, že lusofónny skelet tvoria rôznorodé interdisciplinárne prejavy. Ďalšou podstatnou črtou lusofónie je diverzita. Lusofónny priestor je podľa Reisa výsostne diverzifikovaným priestorom, a preto by sa v ňom Portugalsko nemalo predstavovať ako jeho stred, ale ako jeden zo stredov, ktoré sú vzájomne prepojené v jeden kolektívny celok. Lusofónna komunita preto musí uznať neportugalské kultúrne reality, ktoré sú súčasťou nielen lusofónnej mozaiky, ale aj iných nadnárodných priestorov. Tretí princíp, na ktorom lusofónia stojí, je relativita. Reis sa domnieva, že lusofónny priestor má pre svoju obrovskú historickú, geografickú, hospodársku a kultúrnu asymetrickosť tendenciu inklinovať k zovšeobecňovaniu vlastnej lusofónnej reality, a preto tá musí byť neustále revidovaná. Konkrétnym príkladom je používanie a odkazovanie slova „komunita“. Obraz komunity v lusofónnom prípade nemusí zodpovedať obrazu homogénneho celku (Sousa 2006: 166–167).

1.13 Šírenie lusofónneho povedomia

K rozšíreniu tohto pojmu nad jeho jazykový význam prispelo od polovice osemdesiatych rokov mnoho faktorov a zhluk rôznych udalostí medzinárodného rázu. Medzi tie napríklad patrí podpísanie Ortografickej dohody z roku 1990,⁸³ vznik RTP televíznych kanálov v roku 1992, pokračujúca migrácia z Brazílie a bývalých afrických kolónií do urbánnych centier v Portugalsku, vznik CPLP v roku 1996, Expo v roku 1998 a predovšetkým

---

⁸³ Ortografická dohoda z roku 1990 bola medzinárodná zmluva, ktorej cieľom bolo vytvorenie jednotného pravopisu pre portugalčinu, ktorý by používali všetky portugalsky hovoriace krajiny. Podpísali ho oficiálni predstavitelia Portugalska, Brazílie, Angoly, Mozambiku, Guiney-Bissau, Kapverdských ostrovov a Svätého Tomáša a Princovho ostrova v Lisabone 16. decembra 1990. Po získaní nezávislosti sa v roku 2004 k dohode pripojil aj Východný Timor. Pri tejto ortografickej iniciatíve bola taktiež prítomná delegácia pozorovateľov z Galície.

internet. Atribút „lusofónny“ má vo svojich názvoch mnoho vládnych, vzdelávacích a kultúrnych inštitúcií a združení. Napríklad *Stretnutia lusofónnych žien* (Os Encontros das Mulheres Lusófonas), *Kongresy lusofónnych morí* (Os Congressos dos Mares da Lusofonia), *Spoločnosť lusofónneho myslenia* (O Grupo de Reflexão Lusófona), *Lusofónne hry* (Os Jogos da Lusofonia) a mnohé iné. Iniciatívy ako *Stretnutia portugalsky hovoriacich spisovateľov* (Encontros de Escritores de Língua Portuguesa), *Medzinárodný kongres portugalsky písanej literatúry* (Congressos Internacionais de Literatura de Língua Portuguesa), *Bienále portugalsky píšucich autorov* (Bienal de Escritores de Língua Portuguesa), naopak odrážajú dynamizmus a prepojenie v rámci lusofónneho priestoru v literárnej oblasti. Inštitút lusofónneho sveta (O Instituto do Mundo Lusófono, IMLus), ktorý vznikol v roku 2015 na Sorbonne v Paríži. IMLus figuruje ako platforma pre posilnenie spolupráce medzi lusofónnym a frankofónnym priestorom. Od roku 2005 sa 5. mája oslavuje aj deň portugalského jazyka a lusofónnej kultúry, o ktorom rozhodli ministri kultúry siedmych lusofónnych zemí na zasadnutí CPLP v Luande.

Zásadnú rolu v šírení lusofónneho povedomia podľa Heleny Sousy, koordinátorky projektu *Lusocom*,⁸⁴ zohrával a dodnes zohráva vo veľkej miere portugalský mediálny priestor. Medzinárodné televízne a rozhlasové kanály – *Medzinárodná televízia RTP* (RTP Internacional) a *RTP Afrika* (RTP África) – sponzorované portugalským štátom, patria podľa akademičky k diskurzívnym nástrojom, ktoré prispeli a stále prispievajú k propagácii lusofónnej myšlienky a zviditeľneniu Portugalska a portugalského jazyka vo svete. Túto spojitosť Helena Sousa dokazuje na základe portugalských vládnych programov z obdobia po vstupe Portugalska do Európskej únie (2006: 167). Poukazuje na to, že sociálnodemokratická vláda pod vedením Aníbala Cavaca Silvu⁸⁵ si uvedomovala, že Brazília a PALOP si zaslúžia osobitú pozornosť zo strany Portugalska, a síce koncept lusofónie vo svojom vládnom programe nespomenula, médiá vnímala ako jedny z možných strategických prostriedkov pre zviditeľnenie Portugalska vo svete. Už v roku 1992⁸⁶ sa vyslovila k nevyhnutnému vzniku medzinárodného kanálu, spoločnej mediálnej platformy pre Portugalcov žijúcich v zahraničí a pre obyvateľov z Brazílie a PALOPu: „s cieľom posilniť vzťahy spolupráce, zdôrazniť našu univerzálnosť, ceniť si, obhajovať a projektovať náš jazyk a našu kultúru vo svete“⁸⁷ (2006:

---

⁸⁴Online: <https://www.lusocom.net/>

⁸⁵ Aníbal António Cavaco Silva bol v rozmedzí rokov 1980–1981 ministrom financií a plánovania, v rokoch 1980–1995 prezidentom Sociálno-demokratickej strany (Partido Social Democrata, skratka PSD), od roku 1985 do 1995 predsedom vlády a od roku 2006 do 2016 portugalským prezidentom.

⁸⁶ Prvé vysielanie RTP Internacional sa uskutočnilo v symbolický deň a to 10. júna v „Deň Portugalska, Camõesa a portugalských komunití“.

⁸⁷ „[...] por forma a estreitar laços de cooperação, acentuar a nossa matriz universalista e valorizar, defender e projectar no Mundo a nossa língua e a nossa cultura.“

172). Sousa uvádza, že v deväťdesiatych rokoch sa predstava Portugalska prekračujúceho svoje geografické hranice prostredníctvom kultúry a jazyka, a teda prostredníctvom lusofónie, javila na politickom poli konsenzuálna. Strategický význam portugalských médií v portugalsky hovoriacom kontexte pochopila aj nasledujúca socialistická vláda Antónia Guterresa⁸⁸ (1995–1999). V nasledovných rokoch konštrukcia portugalsky hovoriaci sveta zostala ústredným poslaním politickej agendy portugalskej zahraničnej politiky. Podľa autorky a taktiež Miguela Vala de Almeidu môžeme dospieť k záveru, že lusofónny projekt je *expressis verbis* portugalskou vládnu iniciatívou (2004: 114). Maria Manuel Baptista nachádza zaujímavú analógiu vo využívaní médií v minulom režime a súčasnom Portugalsku a dodáva, že súčasný dôraz na používanie masových komunikačných prostriedkov vo vytváraní lusofónneho diskurzu sa podobá praktikám propagandy Nového štátu, ktorá vnímala dobové média ako jeden z najúčinnějších nástrojov v utváraní a posilňovaní imperiálneho povedomia (2006: 113).

---

⁸⁸ António Guterres bol v rokoch 1995 až 2002 predsedom portugalskej vlády. Od roku 2016 zastáva prestížnu funkciu generálneho tajomníka OSN.

Záver

Portugalská história bola pozoruhodným príbehom územnej a zámorskej expanzie, prvej a poslednej koloniálnej ríše globálneho rozsahu, kolonizácie, návratu do Európy a dnes i medzikontinentálnych väzieb v podobe lusofónneho priestoru. Táto oslavovaná história ovládania morí a dobývania nových svetov však neraz zahaľuje fakt, že súčasne bola históriou systematického vykorisťovania krajín a domorodých národov.

Národný osud Portugalska podmienila jeho geografická okrajovosť v Európe ambivalentným spôsobom. Vďaka privilegovanej pozícii na brehoch Atlantického oceána v západnej časti Pyrenejského polostrova sa Portugalsko v priebehu 15. a 16. storočia stalo svetovou námornou a obchodnou veľmocou. More sa Portugalsku stalo bránou do Nového sveta, priestor, ktorý si Európa od 15. storočia postupne prisvojovala a premenou na svoj obraz ho vpisovala do súvislostí západnej civilizácie. Táto geografická okrajovosť zároveň determinovala portugalskú pozíciu v európskom politickom priestore. Portugalsko, zo západu omývané oceánom a z východu susediace s jediným pevninským susedom Španielskom, bolo od jadrovej, európskej Európy symbolicky akosi vždy vzdialené. Vzdialenosť medzi Portugalskom a Európou sa znásobila v momente, keď sa Portugalsko stalo súčasťou Španielska v dobe zásadného politického a náboženského vymedzovania Európy. Od 17. storočia tak Portugalsko za jadrovou Európou po stránke ekonomickej, politickej a kultúrnej značne zaostávalo a zaujímalo v nej vedľajšiu rolu. Pocit výlučnosti z rodiny európskych národov a kolektívnej menejcennosti našiel však svoj odraz inde.

Portugalský koloniálny priestor ako akýsi doplnok a kompenzácia portugalskej európskej periférnosti zohrával v portugalskom (seba)obraze kľúčové miesto. Tento priestor sa od momentu, kedy si ho Portugalci privlastnili, stal miestom, na ktoré premietali sen o svojej veľkosti a prostredníctvom ktorého sa predstavovali ako centrum. Obecnými rysmi, ktoré ilustrovali dobovú mentalitu ranej portugalskej expanzie boli providencializmus a náboženský fanatizmus. Vrcholom portugalského sebaobrazu ako národa vyvoleného bolo camõesovské zbožtenie námorného „dobrodružstva“ Portugalcov v *Lusovcoch*. Takto pojatá história a univerzalistické tendencie portugalského národa po stáročia „priživovali“ pocit portugalskej ontologickej istoty, v Lourençovom pojmáaní hyperidentity, a to aj napriek zjavnej politickej a hospodárskej okrajovosti krajiny. Národná trajektória Portugalska tak bola poznačená veľkým nedostatkom reality a výrazným mýtickým zaťažením.

Cieľom koloniálnej ideológie Nového štátu, najskôr imperiálnej mystiky a neskôr lusotropikalizmu, bolo v portugalskej spoločnosti živiť imperiálne povedomie v prospech koloniálneho projektu, idealizovať koloniálnu realitu a legitimizovať portugalskú kolonizáciu pred svetom vyzdvihovaním „jedinečného“ spôsobu, ktorým Portugalci v porovnaní s inými koloniálnymi mocnosťami docielili akýsi vyšší stupeň kolonizácie. Napriek zdanlivej kontinuálnosti koloniálnej rétoriky môžeme v Portugalsku šesťdesiatych rokov pozorovať radu zmien, ktoré sa týkali postojov ku koloniálnej ríši, bez ktorých dekolonizačný proces nemožno pochopiť. Koloniálna ideológia posledných dvoch dekád položila základ pre premenu portugalskej koloniálnej ríše z heterogénneho priestoru nadvlády na priestor založený na jazyku, kultúre a pocitoch spolupatričnosti. O tento výklad minulosti sa vo svojej legitimizácii opieralo i nové politické usporiadanie Portugalska po roku 1974. Zatiaľ čo v prípade koloniálneho usporiadania sme v Portugalsku mohli pozorovať snahu situovať sa do kontinuity a do „tradície“ imperiálnej krajiny, v prípade poaprílového vývoja naopak pozorujeme snahu sa od predchádzajúceho koloniálneho usporiadania dištancovať. Po rozpade koloniálnej ríše v roku 1974 Portugalsko budovalo svoju demokraciu na rétorickom odvrhnutí koloniálnej skúsenosti, predovšetkým jej násilnej povahe. Prostredníctvom tohto diskurzu Portugalsko zmierlivo uzavrelo päťsto rokov kolonizácie, ktorého koniec sprevádzali „tie isté fikcie a tí istí duchovia, ktorí po stáročia utvárali námesačnú existenciu nášho nevinného kolonializmu“⁸⁹ (Lourenço 2014: 213).

Hľadanie novej pozície Portugalska vo svete po roku 1974 prebiehalo na pozadí troch významných politicko-sociálnych zmien, o ktorých možno predpokladať, že pozmenili významy kolektívnych identít a ovplyvnili budúce politicko-kultúrne vymedzenie Portugalska. Tou prvou bol rozpad koloniálnej ríše v roku 1974, druhou vstup do Európskeho spoločenstva v roku 1986 a treťou zmenou bolo vytvorenie Spoločenstva krajín s portugalským jazykom v roku 1996.

Eduardo Lourenço a mnoho ďalších portugalských postkoloniálnych mysliteľov a mysliteľiek poukázali na fakt, že očakávaná kríza národnej identity po rozpade koloniálnej ríše a následná reflexia koloniálnej minulosti sa v porevolučnom Portugalsku nekonali. Zdalo sa, ako by sa portugalská spoločnosť po kolapse portugalskej koloniálnej ríše pokúšala africkú pamäť z národného povedomia vytesniť, prípadne na ňu zabudnúť. Avšak pre akékoľvek budúce zblížovanie s krajinami bývalej koloniálnej ríše sa kritické prehodnotenie

---

⁸⁹ „[...] das mesmas ficções, dos mesmos fantasmas que durante séculos estruturaram a existência sonâmbula do nosso colonialismo inocente.”

portugalského národného obrazu javilo ako nevyhnutný predpoklad. Táto situácia sa zmenila s nástupom deväťdesiatych rokov, kedy sa vďaka vzostupu postkoloniálnych štúdií v portugalskom akademickom prostredí i mimo neho stala portugalská koloniálna minulosť predmetom kritickej analýzy a verejnej diskusie z rôznych uhlov pohľadu. Súčasne sa však objavila lusofónna rétorika a s ňou i zväčšujúci sa dôraz na portugalskú prítomnosť vo svete. Tieto roky takisto charakterizuje nacionalistické nadšenie s dôrazom na portugalskú identitu, jazyk, tradície a kultúru. V diskurze o portugalskej národnej identite sa kládol dôraz na to, čo Portugalci dali ostatným, ale nie to, čo od národov, ktoré v minulosti kolonizovali, získali. Portugalskocentrické omyly, ktoré v lusofónnej rétorike nachádzame v podobe pretrvávajúcej koloniálnej rétoriky, zdôrazňovania portugalskej jedinečnosti a aktualizácie lusotropikálnych téz dnes nasvedčujú tomu, že Portugalsko ešte stále nedokáže na svoju minulosť nazerať objektívne.

Otázkou nakoniec zostáva, v akej miere a kde rezonujú stopy koloniálnej ideológie a imperiálnych naratívov v postkoloniálnom Portugalsku? Rada akademikov a akademičiek zastáva názor, že „démoni a duchovia“ koloniálnej minulosti z portugalskej spoločnosti ani po roku 1974 úplne nevymizli a aj dodnes formujú súčasné politické, akademické a verejné debaty. Podľa historika Miguela Cardina (2016) z Coimberskej univerzity sa objavujú práve v otázkach, ktoré sa týkajú povahy portugalského kolonializmu, ktorý podľa jeho názoru Portugalci stále nevnímajú ako násilný proces. Podľa Eduarda Lourença je možným vysvetlením týchto imperiálnych „pozostatkov“ fakt, že kolonizácia bola pre Portugalcov po stáročia „zdrojom pýchy, úžitku a útechy“⁹⁰ (2014: 124). A preto aj dodnes v Portugalsku dominuje výklad koloniálnych dejín v eurocentrickej, čierno-bielej, oslavnej a mytologizovanej verzii. Takto interpretovaná história však nevytvára priestor pre diskusiu o exploatačnom charaktere portugalského kolonializmu, nereflektuje ústrednú rolu Portugalska a Brazílie v obchode s otrokmi, ignoruje spoluúčasť na rozvrátenom stave politických, hospodárskych a kultúrnych základov nových národných afrických štátov po roku 1974, rovnako ako nedáva priestor pre uznanie existencie pluralitných koloniálnych minulostí, ako i skutočnosť, že v spoločnostiach krajín s portugalským jazykom, portugalský jazyk nefiguruje na sociálnej úrovni len ako prvok identity, ale aj ako nástroj diskriminácie a vylúčenia.

---

⁹⁰ “o motivo de orgulho, proveito e consolação.”

Na záver tejto diplomovej práce vyjadrujeme presvedčenie, že je nevyhnutné, aby Portugalsko uznalo, že vo svojej podstate bolo takou istou represívnou koloniálnou krajinou ako ostatné európske koloniálne mocnosti a prijalo zodpovednosť za vlastnú históriu. Znamenalo by to nastúpiť na sebereflexívnu cestu, naučiť sa nadviazať hlbší a adekvátnejší dialóg s inými národmi a začať splácať dlh, ktorý voči kolonializmu má, predovšetkým jeho súčasným dozvukom v podobe rasizmu. Jednalo by sa tak o žiaduci posun v optike, ktorý by bol prvým náznakom odklonu od bezvýhradnej idealizácie portugalskej kolonizácie a vyzdvihovania jej jedinečnosti. Jednou z ďalších nutností je uznanie rôznych verzii minulosti a potreba objektívneho spracovania spoločnej histórie bývalej koloniálnej ríše, ktorá by bola syntézou týchto konfliktných kolonialistických a antikolonialistických pohľadov na minulosť.

Bibliografia

- Alexandre, V. (1995): *A África no Imaginário Político Português (Séculos XIX–XX)*. Revista Penélope, Vol. 15. Online: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2685271> (cit. 12. 11. 2019).
- Almeida, M. V. (2008): *Portugal's Colonial Complex: From Colonial Lusotropicalism to Postcolonial Lusophony*. Belfast, Queen's University. Online: <http://miguelvaledalmeida.net/wp-content/uploads/2008/05/portugals-colonial-complex.pdf> (cit. 2. 5. 2020).
- Almeida, O. T. (2017): *A Obsessão da Portugalidade*. Lisboa, Quetzal Editores.
- Arenas, F. (2010): *Lusophone Africa: Beyond Independence*. Minneapolis, London, University of Minnesota Press. Online: www.jstor.org/stable/10.5749/j.cttsjz3 (cit. 12. 5. 2020).
- Baptista, M. M. (2006): A Lusofonia não é um Jardim ou da Necessidade de ,perder o medo às realidades e aos mosquitos'. In: *Comunicação e Lusofonia: Para uma Abordagem Crítica da Cultura e dos Media*. Porto, Campo das Letras. s. 23–44.
- Binková, S. (2004): *Portugalsko-stručná historie států*. Praha, Libri.
- Caires, A. S. C. (2009): *Altruísmo e/ou Ilusão? A Política Portuguesa Pós-colonial de „Cooperação para o Desenvolvimento*. Universidade Nova de Lisboa, Dissertação de Mestrado. Online: https://run.unl.pt/bitstream/10362/5710/3/Andreyna%20Caires_versão%20final%20corrigida.pdf (cit. 3. 12. 2019).
- Cardina, M. (2016): *Memórias amnésicas? Nação, discurso político e representações do passado colonial*. Configurações, Vol. 17. Online: <https://journals.openedition.org/configuracoes/3281> (cit. 24. 6. 2020).
- Castelo, C. (2011): *O Modo Português de estar no Mundo*. Porto, Edições Afrontamento.
- Clarence-Smith, G. (1985): *The third Portuguese empire 1825–1975: A study in economic imperialism*. Manchester, Manchester University Press.
- Corkill, D.; Almeida, J. C. P. (2009): *Commemoration and Propaganda in Salazar's Portugal: The Mundo Português Exposition of 1940*. Journal of Contemporary History, Vol. 44 (3).

Online: https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0022009409104115?casa_token=ejLlo-KEBw4AAAAA:OO93ybYr8VpvL5DfsAsMkhI8meTQfiBCSowuwXFqo7sX_X0bVzjHBeBI_1EBieIe5dDfpRhK5j4 (cit. 30. 11. 2019).

Duffy, J. (1963): *Portugal in Africa*. Maryland, Penguin Books.

Epifanio, R. (2011): *A Lusofonia Hoje: O Legado de Agostinho da Silva*. Revista Portuguesa de Filosofia, Vol. 67 (2). Pensamento Luso-Brasileiro. s. 317–327. Online: <https://www.jstor.org/stable/41803903> (cit. 26. 2. 2020).

Feldman-Bianco, B. (2001): *Colonialism as a continuing project: The Portuguese experience*. Identities, Vol. 8 (4). s. 477–482. Online: https://www.researchgate.net/publication/240536801_Colonialism_as_a_continuing_project_The_Portuguese_experience (cit. 3. 12. 2019).

Guimarães, L. M. P. (2009): *A luso-brasilidade e o projeto da revista Atlântida*. O Tempo das Revistas, Vol. 26. Online: <https://journals.openedition.org/cultura/381> (cit. 26. 5. 2020).

Henriques, I. C. (2013): Africans in Portuguese Society. In: *Imperial Migrations: Colonial Communities and Diaspora in the Portuguese World*. New York, Palgrave Macmillan. s. 72–103.

Henriques, J. G. (2016): *Racismo em português: O lado esquecido do colonialismo*. Lisboa, Tinta de China.

Khan, S. (2009): *Imigrantes africanos moçambicanos: narrativa de imigração e de identidade e estratégias de aculturação em Portugal e na Inglaterra*. Lisboa, Edições Colibri.

Klíma, J. (2007): *Dějiny Portugalska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.

Léonard, Y. (1999): *As Ligações a África e ao Brasil*. História da Expansão Portuguesa, Vol. 5, Navarra, Círculo de Leitores.

Lourenço, E. (1976): Requiem por um Império que Nunca Existiu. In: *O Fascismo Nunca Existiu*. Lisboa, Publicações Dom Quixote. s. 97–115.

Lourenço, E. (1999): *A Nau de Ícaro seguido de Imagem e Miragem da Lusofonia*. Lisboa, Gradiva.

Lourenço, E. (2002): *Chaos a nádhera*. Slavonice, Nakladatelství Dauphin.

Lourenço, E. (2014): *Do colonialismo como nosso impensado*. Lisboa, Gradiva.

- Maciel, C. (2010): *A Construção da Comunidade Lusófona a partir do Antigo Centro: Micro-comunidades e Práticas da Lusofonia*. Dissertação de Doutoramento. Universidade Nova de Lisboa. Online: <https://run.unl.pt/bitstream/10362/4440/1/carmenmaciel.pdf> (cit. 18. 1. 2020).
- Macedo, L.; Martins, M. L.; Cabecinhas, R. (2011): Blogando a lusofonia: experiências em três países de língua oficial portuguesa. In: *Lusofonia e Cultura-Mundo, Anuário Internacional de Comunicação Lusófona*. Coimbra, Editor. s. 121–142.
- Margarido, A. (2000): *A Lusofonia e os Lusófonos: Novos Mitos Portugueses*. Lisboa, Edições Universitárias Lusófonas.
- Martins, M. de L. (2004): *Lusofonia e Luso-tropicalismo. Equívocos e possibilidades de dois conceitos hiper-identitários*. Universidade do Minho, Centro de Estudos de Comunicação e Sociedade. Online: http://repositorium.sdum.uminho.pt/bitstream/1822/1075/1/mmartins_LusotropiLusofonia_2004.pdf (cit. 14. 5. 2020).
- Martins, M. de L.; Sousa, H.; Cabecinhas, R. (2006): *Comunicação e Lusofonia: Para uma Abordagem Crítica da Cultura e dos Media*. Porto, Campo das Letras.
- Monteiro, A. (1933): *Os Portugueses na colonização contemporânea*. Lisboa, Agência Geral das Colónias.
- Morier-Genoud, E.; Cahen, M. (2015): *Imperial Migrations: Colonial Communities and Diaspora in the Portuguese World*. New York, Palgrave Macmillan.
- Nogueira, F. (1985): *Salazar Vol. VI: O Último Combate (1964-1970)*. Porto, Livraria Civilização.
- Oliveira, P. A.; Rodrigues, J. D.; Oliveira e Costa, J. P. (2014): *História da Expansão e do Império Português*. Lisboa, A Esfera dos Livros.
- Stegagno-Picchio, L. (2007): *Dějiny brazilské literatury*. Praha, Torst.
- Pinto, A. C.; Jerónimo, M. B. (2015): Ideologies of Exceptionality and the Legacies of Empire in Portugal. In: *Memories of Post-Imperial Nations, The Aftermath of Decolonization 1945–2013*. Cambridge University Press. s. 97–119.
- Polanah, P. S. (2008): *An Imperial Mystique: Colonial Discourse and National Identity in Portugal 1930–1945*. Portuguese Studies Review, Vol. 16 (1).

Ramos, R. (2007): „*O Império que Nunca Existiu*“: *A Cultura da Descolonização em Portugal: 1960–1980*. Revista de História das Ideias, Vol. 28. Online: https://digitalis-dsp.uc.pt/bitstream/10316.2/41633/1/O_Imperio_que_nunca_existiu.pdf (cit. 13. 5. 2020).

Real, M. (2017): *Traços Fundamentais da Cultura Portuguesa*. Lisboa, Planeta Manuscrito.

Ribeiro, M. C. (2002): *Empire, Colonial Wars and Post-Colonialism in the Portuguese Contemporary Imagination*. Portuguese Studies, Vol. 18. s. 132–214. Online: <https://www.jstor.org/stable/41105185> (cit. 15. 01. 2020).

Ribeiro, M. C.; Ferreira, A. P. (2003): *Fantasmata e Fantasias Imperiais no Imaginário Português Contemporâneo*. Porto, Campo das Letras.

Ribeiro, M. C. (2004): *Uma História de Regressos, Império, Guerra Colonial e Pós-Colonialismo*. Porto, Edições Afrontamento. Online: <https://ces.uc.pt/publicacoes/oficina/ficheiros/188.pdf> (cit. 20. 01. 2020).

Ribeiro, M. C. (2016): A Casa da Nave Europa – Miragens ou Projeções Pós-coloniais? In: *Geometrias da memória: configurações pós-coloniais*. Porto, Edições Afrontamento. s. 15–42.

Santos, B. de S. (2003): *Entre Próspero e Caliban, Colonialismo, Pós-colonialismo e interidentidade*. Novos Estudos, Vol. 66. s. 23–52. Online: https://estudogeral.sib.uc.pt/bitstream/10316/81691/1/Entre%20Prospero%20e%20Caliban_colonialismo%2c%20pos-colonialismo%20e%20inter-identidade.pdf (cit. 15. 1. 2020)

Santos, B. de S. (2011): *Portugal Tales of Being and not Being*. Portuguese Literary & Cultural Studies. University of Massachusetts Dartmouths, Tagus Press. 399–443. Online: <http://www.boaventuradesousasantos.pt/media/Portugal%20Tales%20of%20Being%20and%20not%20Being-Final.pdf> (cit. 14. 2. 2020).

Sousa, H. (2006): A Mobilização do Conceito de Lusofonia: O Caso dos Canais Internacionais da RTP. In: *Comunicação e Lusofonia: Para uma Abordagem Crítica da Cultura e dos Media*. Porto, Campo das Letras. s. 165–182.

Telo, A. J. (1994): *Economia e império no Portugal contemporâneo*. Lisboa, Cosmos.

Thomasz, O. R. (2005): „The Good-Hearted Portuguese People“: Anthropology of Nation, Anhrpology of Empire. In: *Empires, nations, and natives: anthropology and state-making*. Durham London, Duke University Press. s. 58–87. Online:

<https://read.dukeupress.edu/books/book/999/chapter/147748/The-Good-Hearted-Portuguese-People-Anthropology-of> (cit. 26. 11. 2019).